

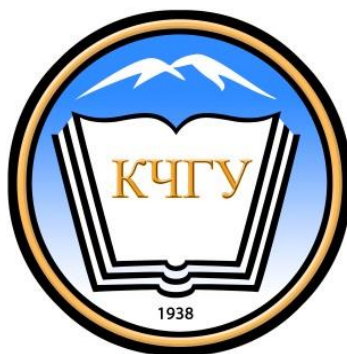
**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
И НАУКИ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ**

**КАРАЧАЕВО-ЧЕРКЕССКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ У.Д. АЛИЕВА**

С.М. Хапаева

КАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ТИЛНИ СИНТАКСИСИ

**СЫНАУ-ПРАКТИКА ИШЛЕ
(МЕТОДИКАЛЫКЪ ЭСГЕРТИУЛЕРИ БЛА)**

Карачаевск 2017

Печатається по решению редакционно-издательского совета Карачаево-Черкесского госуниверситета им. У.Д.Алиева

Карачай-малкъар тилни синтаксиси. сынау-практика ишле (методикалыкь эсгертиулери бла) – Карачаевск, КЧГУ, - 2017. - 120 с.

Синтаксисден сынау-практика ишле Филология институтну къарачай бѐлюмюню студентлерине болушлукьгъа джарашдырылгъанды. Китаб беш сынау-практика ишден къуралгъанды, ала барысы да онбеш дерсге аталгъандыла.

Хар дерсни къуралыуу бу халда этилгенди: алгъы бурун темагъа соруула келедиле, ызы бла – сынау ишле, грамматика борчлары бла.

Студентлени къарачай-малкъар тилни синтаксисинден теория эм практика джаны билимлерин ёсдюргенден сора да, методика болушлукь аланы тил байлыкъларын айнытыугъа да себеб боллукьду: хар дерседе да творчеству ишлеге эс бѐлюнеди, аны бла бирге къарачай-малкъар тилни бусагъат болумуна кѐре магъаналары ангылашынмагъан сѐзле да методика болушлукьда онглу орун аладыла.

Рецензент: д.ф.н., профессор Алиева Т.К.

© Хапаева С.М., 2017

© Карачаево-Черкесский государственный университет имени У.Д. Алиева

1-ЧИ СЫНАУ-ПРАКТИКА ИШ

СЁЗТУТУШ

1-чи дерс

1. Бу соруулагъа тыйынышы джууабла хазырларгъа:

1. Синтаксисни предмети
2. Сёз бла сёзтутушну магъаналары эм башхалыкълары.
3. Синтаксис сёзтутушла бла фразалыкъ сёзтутушланы энчиликлери.
4. Синтаксис сёзтутушлада баш эм бойсунган сёз.
5. Синтаксис сёзтутушланы къауумлары:
 - а) предикативли сёзтутушла (неда айтымла)
 - б) атрибутивли сёзтутушла.Атрибутивли сёзтутушланы къауумлары:
 - 1) атрибутивли-субстантивли сёзтутушла
 - 2) атрибутивли-ачыкълаучу сёзтутушла:
 - а) атрибутивли-ачыкълаучу сёзтутушла
 - б) атрибутивли-болумчу сёзтутушла

Литература:

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. – М., 1982.
2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. – Нальчик, 1970.
3. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
4. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
5. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
6. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
7. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
8. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 2016.
9. Русская грамматика. – М., 1980. Т.2. С. 79 – 81.

10. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Сѣзтутушланы къаллай болгъанларын айырыргъа, байланыу джорукъларын белгилерге.

Табигъатны услулугъу, битим алыргъа, къышха хазырланыу, заран салды, джашил талала, атамы тенглери, кѣкде булутдан, сагъышлы къараб, школгъа джюрюген, джерни тубю бла, сахарны ичинде, тепсерге юретген, сууланы барыулары, мени ишими, экзамен бериу, джашил чепкен, сахарны мѣриясындан, толгъан челек, эркин тутуш бла кюреширге, суу быргъыланы узунлукълары, джазыуну айланчлары, къошха барыргъа, суусаб ичерге, къысха джолну, тутулуб турургъа, Барадинни анасы, тойдан келе, джашланы тилеклери, къазауатдан къайытханлагъа, теджелгеннге барыргъа, буюрулгъаннга туберге, къууанчлы макъамы, джетишимли ишлегени, эсеблени чыгъаргъан, тыйыншлы усталыкъ, илму-методика ишлеге, спорт эришиуледе, сыйлы борчундан, тазалыкъгъа сейирсинирге, джарыкълыкъгъа тырмашырча, оноулаша туруб, сабийлик заманы, регионал бѣлнумюнде, джергили миллетлени, басмагъа хазырларгъа, ветеранланы тизими, бир-бирине ышанмакълыкъ, кюн джарыгъы, чарсха чабдырыр, биринчи чариште, саулукъ сакълау, ачыкъ сѣз, ушакъгъа сингиб, миллетибизни байрамы.

2-чи иш. Берилген айтымланы сѣзтутушлагъа бѣлнурге, аланы быллай къауумлагъа юлеше кѣчюрюрге: алгъы бурун келишиу байланыуу болгъан, ызы бла – сыйындырыу, ахырында – тагъылыу байланыу бла къуралгъан сѣзтутушланы.

Къайсы халкъны тарих китабыны бетлерине къарасанг да, къолларында болгъан адамла миллетни тин байлыгъы, культурасы бла байламлы ишлеге уллу джоюмла этгенлерини юсюнден хапарланы табарыкъса. Къуру ачха-бочха, дуния мал бла халкъны халкълыгъын бегитиб, аны ашхы шартларын баям этерге, сыйын чыгъарыргъа мадар болмагъанын ангылагъандыла ала. Ол себебден фахмулу адамлагъа джакълыкъ этгендиле, адебни, намысны сингдирирге излегенлеге джол нѣгер болгъандыла, гѣджеблеге джер-джерге барыргъа, тутушуб, миллетни атын айтдырыргъа онг бергендиле, ачха тѣлеб, китабла, газетле, журналла да чыгъартхандыла. Бусагъатда быллай затла бла джарагъанла бек аздыла. Байдан беллери сына тургъан адамларыбыз, дуния мал дунияда къаллыгъынмы унутхандыла,

къызгъанчлыкъмы этедиле, огъесе ол эслерине келмейми турады, аны айтхан къыйынды. Аллай кёзюуде халкъыбызгъа кёб тюрлю зат бла джарагъан адамла не махтаугъа да тыйыншлыдыла, аланы джашауларыны, ишлерини, этген ашхылыкъларыны юсюнден толу хапар айтыргъа тыйыншлыды («Къарачай, 2009, 94№»).

3-чю иш. Берилген айтымланы кёчюрюрге, ат сёзтутушланы табыб, тюрлюлерин айырыргъа.

Къарачай-малкъар тилде Насра Ходжаны хапарларын, джыйыб, джарашдырыб, китаб этиб чыгъаргъан фахмулу къарачай джазыучу Ёртенланы Азрет болгъанды. Насра Ходжаны хапарлары бютеу шаркъ миллетлени араларында кенг джайылыбдыла, хар бир миллет аны кесиникине санайды. Насра Ходжаны оюмлу хапарлары бюгюн да кеслерини юретиу магъаналарын тас этмегендиле. Ала аманлыкъ бла игиликни, джахиллик бла билимни, ётюрюк бла кертини араларын айырыргъа юретедиле, халкъны тин байлыгъын бир тёлюден бир тёлюге берирге болушадыла. Аланы магъаналары кем болмагъандыла. Адамны джюреги аланы таймаздан излегенлей, суйгенлей турады. Джашаугъа, адамгъа заран болгъан, джетишмеген затланы кёрюб, джамагъатны эсин алагъа бургъан, игиге тыйыншлысыча махтау салгъан, сыйын чыгъаргъан хапарладыла ала. («Къарачай, 2009, 97 №»).

4-чю иш. Алгъы бурун ат сёзтутушланы, ызы бла этим сёзтутушланы айырыб джазаргъа, байланыу мадарларын белгилерге.

Республикан бюджетден, дарман-дарыгъа джоюлуб, ариу халини джаяргъа, джыйылыуну ахырында, законну джоругъу, нефтни багъасы, сабийлени юретирге, тарбуууннга джыйыб, бирлешликни башчылары, къурулуш организациясы, тепсеген джашла, школда этгендиле, тазир салыб, джюрек сезимле, джыйырма адамны, джерни тайгъанына, тарпан тай, тагъылыу байланыу, багъыр таз, уу джылан, сейирге къара, улоу табаргъа, нарат илкич, джоюмланы тыяргъа, кючлерин сынай, элге баям этиб, джерге къуй, къыйынын табдырыргъа, лампаны ичине бурургъа, лагъым билген, къыш узуну, локъумдан къабды, минараны тешиги, ун машок, мешхут ийиси, оракъны сабы, пил суюк, урлукъну себерге, джылларын санай, сыртны чалыб, суу

ызындан, арбасын джекгенлей, джолгъа чыгъаргъа, аманат сабий, хоншу къызчыкъ, борчха алыннган, китабдан кёчюрюрге.

5-чи иш. Берилген сёзтутушладан къайсысы синтаксис сёзтутуш, къайсысы фразалыкъ сёзтутуш болгъанын айырыб, эки къауум этиб кёчюрюрге.

Къайгъырыб турургъа, кёз-къулакъ болургъа, къулакъ оту дженгиб, джан-джанын ашаргъа, табигъатны байлыгъы, джердешлерибизни суратлары, пенсионерлеге тёленгенни, ишлеген адамлагъа, бачхасына таш атаргъа, тазир салгъанланы, бир ауздан, заманында берирге, къоз къабугъуна джыяргъа, таукеллениб ишлегенле, къолгъа джыяргъа, къач айланы биринде, башы бла барыргъа, джаннган отдан юлюшюн алгъан, сахарны устазлары, бармагъындан бал тамгъан, хапарны билдирирге, аягъы басханны кёзю кёрмей, къоркъуусузлукъну сакъларгъа, санагъат джыйылыуда, бёрю тонун кийиб, джарсыуланы тюзетирге, сабийни букъусун къагъаргъа, исси шорпа, исси къабдырыргъа, федерал бюджетге, кюйюзню букъусун къагъаргъа, тин байлыкъны ёсдюрюрге, джамагъатны кёлюне джетгенле, ишни бойнуна алыргъа, адамны юсюнде болгъан шартла, ийнарла айттыу, ажымсыз болду, бешик джырла, эс бёлюрге, энчи хат, мурукку этиб, бюсюреу этерге, къуйругъун къалач этиб, джюрегине тюрелирге.

6-чы иш. Эркин сёзтутушла бла фразалыкъ сёзтутушланы айыра джазаргъа.

Джангы юй, терс акъыллы, кёзюне илинирге, чириген томурау, эмилик ат, усталыкъны сыйын кёлтюрюрге, малны багъаргъа, уллу кёллю болургъа, башында къазан къайнатыргъа, саргъалгъан чапыракъла, саугъаланы берирге, баш тутаргъа, аякъ тюбюнде чёб сынмай, окъургъа излегенлени, джанындан тоуб, биринчи ёчно алгъан, эки аягъын бир уюкъгъа сугъаргъа, тыйын тонун киерге, къол джууаргъа, къолларын тылы сапын бла джууаргъа, къара таныгъан, бир тилли болургъа, къолу бек, бурну бла сёлеширге, кёзюн къаратыргъа, сёз берирге, бурнун чюйюрюб, ауузунда ит ёлген, агъач джарыргъа, джюрек джарыргъа, мычхы тутхан, бели кынгыр болгъан, тау кышлыкъла, былайда орналгъан элле, къыз берген, аланы джашатхан, къурт ашагъан (алма), тирменчини дауу, балта сабха джарарыкъ, джонулгъан сюекча, темир буруу, сохан бачха, аждагъан джашла.

7-чи иш. Фразеологизмлени магъаналарын ачыкъларгъа, ала бла айтымла къуаргъа.

Къундуз ийлеуюн берирге, таякъ тюбюнден тизилирге, кёз тиерге, джезин ачаргъа, кёл ашаргъа, кьулакъ иерге, тюнкеси тауусулургъа, сарыуу къайнаргъа, бир аууздан, къашына салыргъа, базар бетин алышындирмай, кёз ачдырмай, джол кёл алыргъа, баш къагъаргъа, джюрек джарыргъа, кьол джууаргъа, кьол аязда джюрютюрге, къашын-башын тюерге, къургъакъ сёз бла, джюрегин басаргъа, баш бегитирге, башын джулургъа/алыргъа, башы кългъан джерге, бир кёзден къараргъа, кёзюне илинирге, джанын алыргъа, ёзенгилери бир-бирине тие барыргъа, бурун уругъа, мукъут ийисин чыгъарыргъа.

8-чи иш. Фразалыкъ сёзтутушланы, сёзлюк бла хайырлана, магъаналарын ачыкъларгъа, аланы 7-си бла айтымла къуаргъа.

Джанына тиерге, аягъын мараргъа, бурнун салындиргъа, бурун уруб кёрюрге, бурнундан чыгъаргъа, бурнун тургъузургъа, бурнуна ётерге, бойнун узатыб барыргъа, джаякъ айландырыргъа, ауузу от чагъаргъа, аууз джелин джетдирирге, аууз къара тутаргъа, иги аууз ачаргъа, аууз ачаргъа, ауузунда ит ёлген, ауузунда кылычы болгъан, аууз чайкъамды болургъа, ауузун ачыб кълалыргъа, ауузуна къаратыргъа, сёзюн ауузуна ашагъан, тиш билерге, тишге саллыкъ, тишлерин санатдыргъа, бел байларгъа, сырт бурургъа, сыртындан къайиш кьобарыргъа, бетин чыгъарыргъа, чачдан-башдан болургъа, чачы бла босагъасын сибирирге, бетин чыгъарыргъа, бет этерге, бет джояргъа, бет джарыкълы болургъа, эрнин къабаргъа, эрнин чюйюрюрге, ауузуна эл къарагъан, кьолунда болгъан, тили джарашхан, то-бугъунда тон бичген, кёлю бла, кесин басаргъа, къазан асаргъа, джаугъа батыб, къара тынгылауну иерге, сёз тауусургъа, башына иш этерге, ауаз берирге, эки отну арасында, кълан алыргъа, талкъ болургъа, эт джууукъ, Тауджан суудан не ангылайды, этин ашаргъа.

9-чу иш. Берилген сёзтутушлада бойсуннган сёз баш сёзге къалай байланнганын скобкалада джаза кёчюрюрге.

Итни юсдюрюрге, ючкюл чапыракъ, эшитгенин къайтарыр, этер ишин ангылаб, осуй болургъа, джолоучулукъда танылыр,

нѣгерине базыб, чакъырылмагъан къонакъны, кѣрюнюрге тар-тына, эт ийис, юзгеренден ычхыныб, юй бийче, кѣзлерин джумуб, зыккыл кѣлеги, дерсен юйюне, букъу тапхачыкъгъа, анасына сорургъа, къой терилерин, джууаб этерге, гугурук къычыргъан, джортуб кирди, ташха таяна, къолу бла тутхан, белин солутуб, тишлерини ауругъаны, тирменнге элтириги, атын эшитгенлей, агъач аякъчыкъда, къумда чартлагъан нартюхледен, анасыны къатына, тѣгерегине басындыла, къурмачны алыб, разылыгъын билдирир, ишин да къоюб, сюелиб сакълагъанлыкъгъа, ызындан тизиб, дерсин къояргъа, бюртюк излегенча, адебсизликлерине сейирсине, улакъ къапчыкъдан, бюсюреусюз кетиб, кѣлекке этерге, багуш къазаргъа, бир джанындан къараб, ауузундан юзерге, ташха къарады, сыннган къобузунгу, нарат томураугъа, юйге айланыб, къызыны айтханы, джолгъа къараргъа, босагъада сюелир, бурунчугъун сюрте, джалгъа алыб, ирагъач бла ийлерге, къурукъгъа джайылгъан, гузаба джубана, нѣгерлерине хыршыланыб, терезени мияласындан.

10-чу иш. Берилген сѣзтутушладан алгъы бурун келишиу байланыу бла, ызы бла сыйындырыу байланыу бла, ахыры да тагъылыу байланыу джорукъ бла къуралгъан сѣзтутушланы кѣчюрюб алыргъа.

Джюреги излеген, кѣб кечелени, озгъан заманладан, Ибрахимни излерге, ачыуун танытыб, чакъырылгъанында бармай, атасы келиб, урчукъ ийирирге, къабынга джыйдырырма, калак ит, айланыб туругъа, кеси аллына сѣлеше, джумушакъ джюреккли, юйге ташайды, кѣзюне къараса, джашчыгъы къараса, башха заманда, джашын бек суйген, бу затланы, джарашыб кетгенли, керексизни айтыргъа, ташда чыкъгъан, тауукъну къычырыгъы, мыдах этгенди, ачыуун алыргъа, кюч тийиб, кимден иерге, Темуркъаны келмегени, джыл джалгъа, аны хакъындан, челек айрандан, къакъ къабыргъаны, джашындан къызына, бай юйледен, джамчы этерге, тери ийлегенинден, кечиндириб турургъа, айны ичинде, табханчыгъын къабдырыб, джерчигин сугъарыргъа, узакъдан эшитилиб, къонакъны аллына, бушуу сынаб, орамны кенглигине, ачыулу къараб, дюккючге миниб, джылагъан тауушундан, къозучукъну макъыргъаны, умут юзменгенлей, джангур тубан, чегет дуппур, сагъыш басыб, барыргъа унутур, ачыкъ келиб, огъаргъы джел, къайгъылары чачылыб, эшикге чабды, арбазны къыйырында, джылагъан тауушланы, келиб къарагъанында, тышына чыкъгъан, бюгюлген къыйыры-

на, агъачха къабланыб, биягъынлай эшитди, мараз болуб, аяз чачханча, къойнуна алды, хапарын айтыргъа, мюйюшге кысылыб, джюрегин басханында, ёшюн уруш эте, ишден кетгенлей, сохта нёгерлерине, аманлыкъчылагъа къошулуб, ызына бурулгъаны, хапарын айтыргъа, аскер хорламаз.

11-чи иш. Ат сёзтутушланы, изафетни къайсы тюрлюсю болгъанын белгилей, кёчюрюб алыргъа.

Кёлекни дженги, зыккыл кёнчек, дерс китабы, букъу китабла, сууукъ джууаб, анасыны заманы, къой терилери, билек агъач, къарын джалчы, суу таш, гугурук кычыргъан, Шабайды кызы, къурмач чартлагъан, чоюн джырна, тирмен ун, агъач аякъчыгъы, будай сабанла, къабарыкъны ийиси, нартюх бюртюклери, ана гардош, джашчыкъны тенглери, тюй бюртюк, эмен томурау, джюрек шошлукъ, къабакъ эшик, эчки сюрюу, улакъ къапчыкъ, тауукъ бёлеги, тузлукъ челек, кийик джаныуарла, къакъ къабыргъа, бай юй, чегет таласы, орам башы, кёз суулары, ашыкъ оюн, Къобанны тауушу, терекни бутагъы, Къумуш эли, къууанч хапар, къой чыпчыкъ, дарий чепкен, кашемер джаулукъ, сахтиян чурукъла, Къасботну джырлары, оджакъны тешиги, тау джити, нарат ийиси, эрмен кыыз, темир джол, къум тюз, сабий кийим, нарт темирчи, терек бачхасы, джангур тубан, джигит къарамы, къазауатны бушууу, чапыракъ оюу, къоз бёрк, къоз къабугъу, мияла табакъ, алтын джумарыкъ, кёз къарамы, джюн чындай, мамукъ тёшек, джабагъы джастыкъ, къуш джууургъан, арпа биялукъ, гардош хычин, эт шорпа, тамада къарнашы, таякъ джангур, кюн таягъы, джау джуммакъ, къанджал челек, багъыр таз, джез къумгъан, баш сюек, кезлик кыын, гаккыны тангкысы, дуня сейирлиги, джаныуар къан, кийик халиси, уллу къачы.

12-чи иш. Берилген къош сёзтутушланы бош сёзтутушлагъа бёле джазаргъа.

Тамблагъы кюннге ышанмакълыкъ; анамы татлы локъумлары; кёчгюнчюлюкде джарсыгъанлагъа аталгъан Мемориал комплексле; тыбырда отну мыдыхы; адамлыкъны баш халилери; кыызчыкъны сейирлик ауазчыгъы; халкъланы тиллерине, сёлешгенлерине, джерлерине, сууларына, тюрсюнлерине, кылыкъларына (халилерине) кёре келишиу; къошда кечинген талай джылы; къоркъуусузлукъну оноун эте; кенгешге

джыйылгъанланы бегимлери; байрам кюн бла алгъышлау; тюзлюкню тамалында джангы джашау къурау; аны (джёрмени) тышындан чырмалгъан къара ичегиси; аны ичинден салыннган а джаулу ичегиси; Къобан сыртда да джюген салдырмагъан атым; тау артындан аугъан аскер; тау аллындан чыкыгъан зытчыу аскер; юсюндеги схарла чепкенинг; агъачны къалын джеринден; ол тюбюндеги сары атым; эшик аллындагъы къырдыш; ол кюн абрек къарнашла къайытхан мырды башы суула; къарасауут салыннган сырма кюмюш; санга къонакъгъа келген Гогуш эгечинг; Къазий улу бир джигит туугъан Басханукъ; джауланы аллына ёхтемлениб, пырх-чырх эте чыгыучу; Чымыкланы Чакыгъан деб бир тулпар ат; джауумла джаугъан тау джалпакъла, кёлле.

13-чю иш. Сёзтутушланы къауумлагъа бёле джазаргъа: алгъы бурун атрибутивли-ачыкълаучу сёзтутушла (ачыкълаучу сёзтутушла), ызы бла атрибутивли-болумчу сёзтутушла (болумчу сёзтутушла).

Терекни джанында, бугъуннган тахсачы, душманны алчы къаууму, от этерге, алма терекни тюбюнде, кюнню тылпыуу, ачылгъан терезе, суукъдан юшюб, ишленнген юй, ауругъанны къатында, теркирек келиб, кёб сакълаб, тауушха тынгылай, сёлешгенни ауазы, джыгъылгъанны сырты, тауну башы бла, боран-гылан этерге, къыйын ёрлеу, къургъакъ дырын, джангурдан сора, ийленнген санла, чыныкыгъан къолла, тохтай барыргъа, кечени узунуна, джылыныргъа кирирге, узакъ джолда, джыйыла-джыйыла барыргъа, сууну арасында, кёрюннген къаралдым, басыннган булутла, кесек баргъанлайыбызгъа, ууакъ бузчукъланы, суу джагъасында, сюрюб келген, джулдузлу кёкден, санлары кючлеген, айрымкандан къарагъанлай, мазаллы айюден, къаланнган бичен, тишликден ашаб, юсюндеги джамчысын, агъарыб келген булутланы, юлешиннген малланы, арбазда ойнай, кюз артыны белгилери, сабан ызы, ёкюллюк этерге.

2-ЧИ ДЕРС

ТИЛДЕ СЁЗЛЕНИ БИР-БИРЛЕРИ БЛА БАЙЛАНЫУ МАДАРЛАРЫ

Соруулагъа джууаб хазырларгъа:

1. Тилде сёзлени бир-бирлери бла байланыу халлары:
 - а) тенгджарашхан байланыу
 - б) бойсуннган байланыу
 - в) тенгджарашхан байланыуну къуру биртукъум членлени араларында джюрютюлююу
 - г) сёзтутушлада сёзле бир-бирлери бла къуру бойсунуу халда байланыулары
2. Бойсунуу байланыуну юч тюрлю болгъаны. Бойсуннган сёзтутушлада сёзлени бир-бирлери бла байланыу джорукълары:
 - а) келишиу
 - б) сыйындырыу / къысылыу
 - в) тагъылыу
3. Къарачай-малкъар тилде изафет конструкцияла, аланы тюрлюлери.

Керекли литература

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. – М., 1972.
2. Алийланы У.Б., Жаболаны М. Къарачай-малкъар тилни грамматикасы. 2 кесек. Синтаксис. – Нальчик, 1965.
3. Ахматов И.Х. Словосочетание // Грамматика карачаево-балкарского языка. Фонетика, морфология, синтаксис. – Нальчик, 1976.
4. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. – Нальчик, 1978.
5. Ахматов И.Х. Синтаксис карачаево-балкарского языка. Учебное пособие для студентов. – Нальчик, 1987.
6. Ахматов И.Х. Проблема определения видов подчинительной связи слов в словосочетании и предложении в современной тюркологии // Вопросы обучения родному, русскому языкам и литературам в балкарской школе. Сборник научных статей. – М., 1990.
7. Ахматов И.Х. Средства связи слов в словосочетании в карачаево-балкарском языке // Вопросы лексикологии и грамматики карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1993.
8. Ахматов И.Х. Формальные схемы словосочетаний в карачаево-балкарском языке // Роль национального языка и

- культуры в формировании и развитии личности: Тезисы докладов и выступлений. – Нальчик, 1993.
9. Ахматов И.Х. Классификация именных словосочетаний в тюркских языках // Проблемы развития государственных языков КБР: Тезисы докладов республиканской научно-практической конференции 30-31 мая 1996 г. – Нальчик, 1996.
 10. Ахматов И.Х. Формальные схемы именных словосочетаний в карачаево-балкарском языке // Современные проблемы кавказского языкознания и тюркологии: Материалы региональной научной конференции, посвященной 65-летию кафедры Дагестанских языков Даггосуниверситета. – Махачкала, 1997.
 11. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
 12. Русская грамматика. – М., 1980, Т.2.

1-чи иш. Берилген айтымланы сѣзтутушлагъа бѣле джазаргъа.

Эки уллу тенгизни арасында къалын агъач бла джабылгъан бир ариу айрымкан барды. Бир мийик терекни башында къаргъаны уясы болгъанды, уясында да юч баласы ёсгенди. Хапарлада айтылгъанына кѣре, бурунгу ёмюрледе таулары этеклеринде бир тамашалыкъ бугъа джашагъанды. Кѣзлери арба чарх тенгли, кирпичлери бирер къарыш болгъандыла. Кюнлени бир кюнюнде бир тюлкю, айлана келиб, джауорун къалакъны къыйыры джерден ёрге чыгъыб тургъанын кѣреди. Олсагъатлай Акъ Джугъутур мюйюзлерин билеб башлагъанды. Мюйюзлери джити болгъанлай, деппаннга чыгъыб, аякълары бла джерни къазыб тебрегенди. «Мен сени сынаргъа деб айтхан эдим алай, энди джолунг – мамукъдан, джашауунг – зауукъдан», - деб ашырды джашны джылан. Эртден бла эртде туруб, суу алгъан, юй тюбю сибирген, тѣшеклени джыйгъан, урчугъун къолуна алыб, бузоулары, ийнеклени кютген ёксюз Байдыматчыкъ болуб турса да, ёге анасы алагъа да бюсюремей эди. Эмегенле тизиле тургъунчу, бийни джалчысы къабакъ эшикни аллында терен уру къазды. Эмегенле сакълагъандыла, сакълагъандыла, тюлкючюк а къайытмагъанды. Джашчыкъ кесини сейирлик джабыуун юсюне джабханды, аны юсю бла да чепкенчигин атханды да джатханды. (фольклор чыгъармаладан).

2-чи иш. Берилген айтымланы сѣзтутушлагъа юлеширге, алада байлану мадарланы ачыкъларгъа.

Къарачай литератураны ёсюмюне уллу хайыр берген орус классика литератураны алапат сынамына, къарачай фольклорну демократ традицияларына таяныу болгъанды. Орус классика литератураны сынамын хайырландырыуда къарачай литераторла эниклеб, ушатыб джазгъан халдан литературагъа керекли суратлау усталыкъгъа, джашауну реалист джорукъда сыфатларгъа юренгендиле. Чыгъармаланы бир тилден бир тилге кѣчюрюу литератураны байындырыугъа уллу себеб болады. Уллу прозаны чыгъармаларын кѣчюрюб, миллионла бла окъуучуланы шагъырей этиуде литература-суратлау журналла бек уллу, джараулу иш этедиле. Кѣчюрюу ишни кючю бла, джазыучуну чыгъармаларына профессионал уста критикле къарарча, сюзерча джол ачылады, джазыучугъа джазгъан затларын идея, эстетика джаны бла терен этерге, байындырыргъа амал табылады. (Къ. А.).

3-чю иш. Сѣзтутушланы сюзюб, алгъы бурун келишиу, ызы бла сыйындырыу, андан сора – тагъылыу мадар бла къуралгъанланы джазаргъа.

Адамланы джашауларына, тюрлениу келтиргенин, Ата джурт къазауат, джазыуларын тюрлендириб, адамлыкъны джоругъу, джуртларын сатмайын, оккупацияны къыйынлыгъы, фашистледен къоруулаб, партизанладан хапар джыяргъа, документлени табаргъа, патриотлукъ сезимлерин, суратланган ишле, романны композициясы, документлени тамалында, историялы ишле, къыйын болумла, исторялыкъ темаланы, кючлю дерт, эки юйдегини, адетин этерге, халкъны джашауу, табигъатны сураты, романны баш сюжет сызы, хапарлау хатындан, чыгъармасыны магъанасы, къош айтымла, ич сезимлери, къарачай эл, къурулушну темасы, тюз джерле, суу ызы, халал рысхы, сейирлик джуртла, джангы оюн, классикалыкъ джоругъу, кѣнделен джазаргъа, биринчи ёч, бирер хариф, джангы адетле, хорлагъанны белгилеу, чалманнга таяныб, акъ сюртюлген юйчюк, тюгю ашалгъан намазлыкъ, магъанасын белгилей, халал тенгле, беш китаб, сары къумач, чачакълы джаулукъ, темир багъана, джетек этген.

4-чю иш. Сѣзтутушлада бойсуннган сѣзлени баш сѣзлеге къалай байланнганларын белгилерге.

Джыйырманчы ёмюрню, ёсюм джолунда, философиялыкъ оюмла, фахмулу адамланы, къысха байларгъа, кѣб миллетлени, кенг орун, джарыкъ сыфатын, багъа къошхандыла, элден кѣчерге, тамалын бегитген, сезимлерин байындырыргъа, къачдан сора джыйылгъан, джазылгъан назмуланы, келген джыллада, тенгleshдириб къарагъанда, историялы принципни, джигитни сыфатын, разылыгъын билдирирге, дуня джарыкны, уллу оноучугъа, толу суратларгъа, энчи къарамы, суратлау жанр, таулагъа келтирген, джарыкъ иннетли, эсин бѣлгенни, класс сезимлерин, уруннган таулуладан, бетине къараргъа, санындан алыргъа, тюненесин унутургъа, къолундан алыб, джанын аямай, терен тинтерге, чыгъарманы тамалын, кърал къуллукъчуладан, айтхан хапарында, джетиб келген къызла, хар затны орну, юлгюлю юйдеги.

5-чи иш. Магъаналарына кѣре сѣзтутушланы къауумлагъа (ачыкълаучу, затчы, болумчу) юлеше кѣчюрюрге.

Кѣзюу намаз, тышындан келген адам, таш кюбюр, тюшгенча болуб, уллу ёзен, тѣрт джанындан, мийик таулагъа, ичинде тургъанладан, мында джашагъанланы, башха джерледен, тышына барсала, узакъ джерге, джюрек джарсыуун, къоркъуу басханлай, бир къауум адамны, бу ёзенден, къарт болгъанлагъа, эшикге чыгъаргъа, арбазны арасында, сюрюуню аллында, чайкъалыб келирге, кѣм-кѣк абасы, сары мынчакълары, энишге къараб, кѣзлерин ачмай, къолундан тутуб, чакъыргъан сылтау бла, джити къараргъа, башын къалтырата, гымыхсакъал къартны, уллу оноучу, оноучу болмагъанын, сормагъанлай таныргъа, къап-къара чепкенинден, джууаб этгенча, бухар бѣрклю, эки къолу бла, кѣзю кѣргенлей, кѣюрегинде медаллары, чайкъалыб тѣгюле, алтын къамасы, ёзенни суулары, мияла сауут, праулен таба тебрерге, къолларын силкгенлей, хазырлары джылтырай, элде адамла, иесини ызындан, къатапа кюйюзле, тыйын тону, кѣкге учаргъа.

6-чы иш. Берилген айтымланы окъуб, сѣзтутушлагъа бѣлюрге. Затчы, болумчу, ачыкълаучу сѣзтутушланы айырыб, къауумла этиб джазаргъа.

Кюн батхан джанында, уллу акъ сабанны ортасында ёзенледе, нарат чегетле, акъ къагъытха къара мерекеб тѣгюлгенча,

къараладыла. Тау джелни къаты ургъаны, тохтамай, къалын тюшген къарны ышыкъ джерлеге сибириб джыяды. Сууукъ къаты тутхандан, ауузунгу ачханлай, тамагъынгы къысыб, ауазынгы ачыкъ чыгъаргъа къоймайды. Минги-Тауну тюени сырты маталлы эки дуппуруна кюн тийиб саргъалтханды. Къая киришледе джашагъан къанатлыла, сууукъну истемегенча, хауаны тюрлю тауушдан толтуруб, къая киришни тегерегинден узакъ кетмей учадыла. Сыртда ургъан къаты джелни тылпыуу, дже-тиб, мийик наратланы башларын силкиб, къарларын агъызады. Бир-бирде чырпы джанындан неда нарат тереклени къатында къаланнган кюртден къоян, чартлаб чыгъыб, ызына къарай къачады. Терекни бутагъына къонуб тургъан къаргъа, адам кел-генин эслеб, къанатларын къагъыб, бутакъдан акъ унну себе, учду. (Аппаланы Х.)

7-чи иш. Берилген сѣзтутушладан изафет сѣзтутушланы сайлаб джазаргъа.

Хапарны баш герою, айыбха санаргъа, керек болгъанын, кюнорта шхууур, джукъа гырджынчыкъны къабугъу, темир джолдан, дун-дунияда болмагъан ариулукъ, озгъан кюнлерин, мюрзеу джыйыу ишле, Къобанны тик джагъасы, камсык сабийча, колхоз бригада, сагъышлы къараб тургъан кѣзлери, улоу джол-чукъ, чегет баууру, экинди намаз, чегет дуппурчукъ, сау бир ёмюр тенгли, къулакъ салыб сирелирге, тенглик этер зат, терезени мия-ласы, акъчепкен къайынла, арабызда джолчукъну, джюрек джар-сыула, аш юй, озгъан ингир, мени тенглерим, кѣк бояудан, кюнню ариу болурун таныта, тегерек ётмек, мени сагъышларымы, сын-дырыб къояргъа, бир-бири къолларын тутуб, кърал саугъаланы, огъур хапар, таш джол, сууну тауушу, джелни шууулдагъаны, унутулмазлыкъ къууанч, онг къолу, топуракъбаш юй, шахаргъа баргъан поезд.

8-чи иш. Бу сѣзтутушланы бойсуннган сѣзлерин табыб, тюблерин сызаргъа, ала баш сѣзлеге не мадар бла байланнганларын белгилерге.

Джамагъат къуллукъчула, союзну члени, отуздан артыкъ, къаршчы турургъа, тин байлыгъыбызны, эсибизде сакъла-ныргъа, орунлу болгъанла турургъа, миллетле багъалатхан, экиджюз чакълы адам, китабны автору, уста билирге, кѣб тюрлю жанрла, элден кѣчюрюрге, джол кѣргюзюрге, джаш адамланы, джаула бла сермеширге, кѣчгюнчюлюкню джылларында, азаб салгъанлагъа, ариу халили, джетишимлерин чертиб, тыйыншы

болургъа, джыйылгъан халкъны, адетдеча атларгъа, шохлукъну бегите, мамыр джашау, бай джерлери, сёзюн тамамлай, сыйын кёлтюрюрге, джуртларына къайытханлагъа, махтау табханлары, халкъла биригиб, орамланы джарытыргъа, кереклисича джарашдырыргъа, законну излеми, къууанч джыйылыу.

9-чу иш. Айтымланы сёзтутушлагъа бёлюрге, сёзтутушлада байланыу джорукъланы айырыргъа.

Къарачайны эм баш санагъаты малчылыкъ болгъанды. Шимал Кавказны халкъларыны культураларыны тамыры бирди. Фахмулу, билимли таулу къызла, ишлерин таб къурагъанлары бла, сый-бюсюреу табыб келедиле. Халкъны ашхы адетлеринден, аууз халкъ чыгъармачылыкъдан, миллет хантладан, халкъ джырладан, турмуш адетледен джыйылгъан материалла архивледе сакъланадыла. Тойсуз-оюнсуз бир адет да болмагъанды. Конкурсу ахыр эсеблери чыгъарылгъандыла. Джомакълы тауланы арасында, ариулукъгъа бёлене, адебни-намысны төрюнде ёсгенди къарачай халкъ. Мен къарт анамы бек сюеме, айтханына тынгылайма. Мюрзеу ёсдюрюу джаны бла республикада уллу иш бардырылады. Районла бла шахарланы джолларында уллу ремонт ишле барадыла. Шимал Кавказны курортларын ёсдюрюуге джораланган конференция ётдю («Къарачай» газетни бетлеринден).

10-чу иш. Айтымланы сёзтутушлагъа бёлюрге, аланы ичинде ат сёзтутушланы тюблерин сыза кёчюрюрге.

Къачны суугъу джууукъдан джууукъ келе эди. Эртдембла уянсанг, эшик аллында, бачхалада, терекледе кърау. Бачхала эртде орулгъандыла, нартюх кюлтеле, къатыб, саргъаладыла, алтын шатырлача, хар юй аллында, джити къаланыб. Алаша юйчюкле анда-мында, оджакъларындан тютюн чыгъа, мугур болуб сиреледиле орамны эки джанында. Эски чалманла къынгырмынгыр кёрюнедиле. Терекле чапыракъсыздыла, джалан бутакълары сууукъ аязда титирейдиле. Къолан эшекчик къолан бусакъны къабугъун кемиреди.

Кёб заманны джерни тубан басыб, къачхы джангурла тохтамай, ууакъ-ууакъ джауа бездириб, джарыкъ кюн джылтырагъанды кёкде. Къыздырмайды кюн, мийик чыкыгъанлыкъгъа, къыздырмай, ариу джарытады, ышартады джерни. Джибиб

тургъан джер джылыныб, кёкге джукъа тютюнле чыгъадыла сыртладан. Элде хар юй, тюнене туугъанча, джылтырайды, кюнню алапат бояуу тегюлюб юслерине (Батчаланы М.).

2-ЧИ СЫНАУ-ПРАКТИКА ИШ БОШ АЙТЫМ

3-ЧЮ ДЕРС

АЙТЫМНЫ БАШ ГРАММАТИКА ЫШАНЛАРЫ

Берилген соруулагъа конспект халда джууабла хазырларгъа:

1. Айтымны баш грамматика ышанлары:

а) хапарчылыкъ (предикативность)

б) къарамчылыкъ (модальность)

в) интонация бирикмеклик

2. Хапарчылыкъны берилиую:

а) эки баш членли айтымда

б) бир баш членли айтымда

3. Къарамчылыкъны берилиую:

а) грамматика мадар бла;

б) лексика-грамматика мадар бла;

в) фонетика мадар бла.

Керекли литература

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. - М., 1972.
2. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
5. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
6. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Наль-

- чик, 1987.
7. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959.
 8. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М., 1975.
 9. Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке. - М., 1974.
 10. Белошапкова Б.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
 11. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. - Л., 1977.
 12. Грамматика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
 13. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
 14. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
 15. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик, 1966.
 16. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М., 2004.
 17. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979.
 18. Татарская грамматика. Т.3. Синтаксис. – Казань, 1995.

1-чи иш. Айтымлада хапарчылыкны берилген мадарларын белгилерге.

Кечени кетгенин билдире, ёзенден сууукъ аяз ура, узакъдан келген суу тауушча, джаш наратла, чайкъалыб, таууш этедиле. Кимни эсе да бир кёрюнмеген кьолу тауну артындан тазны узатханча, тауладан бери айырылыб, ай чыкъгъанында, Къанамат бла Бадимат, бир-бири кьолун тутуб, уучула сюрген буу бла марал кийикча, кьысха-кьысха солуб, элни башы уллу дуппургъа чыкъдыла.

Ёксюзле джанында джулдузла дженгил-дженгил кёз кьыса, кёкню джаны саргъала тебреген эди. Тёбен джанындан, кьулакъдан, танг аласына уянган тюлкю кьычырады. Анасын аджашдыргъан кьозу, кьойланы арасына кирирге кюрешиб, макъырады. Шапа, эртдерек кьобуб, от этген болур эди, кьош оджакъдан джилтинле, чартлаб чыгъыб, уча барыб, хауада джукъланадыла.

Таулада кёб кьар эриген болур, Кьобан, кьаралыб, таш, агъач табханын келтириб, кёпюрню ара бедженине кьалайды.

Келиб, джангы агъач уруб тохтагъанлай, аркъаулары чыкырмайдыла, алай болса да кёпюр кесин къатдырыргъа кюрешеди. Огъартын сууда бир къаралгъан келеди, энди ол ара бедженде тохтай эсе, бир ишексиз, кёпюр кетерикди.

Къарангы болуб, кёз байланыб башлагъанды. Къалгъан замандача, элде калак итле, керексиз «сакъ болугъуз, кеч болгъанды» деб, бир-бирине хапар бергенча, тийре-тийреде юредиле (Аппаланы Х.).

2-чи иш. Къарамчылыкъны берилген мадарларын белгилей, айтымланы кёчюрюрге.

Да-а, кесинги машинанг болса, чот табыракъ болады. Эх, джашай билсенг, алааматды бизде джашау! Ансы, хариб, аталарыбыз да джашагъандыла... Тоба-тоба! Энди ма муну сен джазгъанса, не? Оллахий, залимсе, Мусос! Маладес, ант этдир! Мусос кимди, Аллах ючюн деб айтсакъ? Барыб тохтагъан ышымым бетли бир адам. Хасан, хариб, уялады, буюгъады, тартынады, сагъынмайды Айшатчыкыгъа суймеклигин. Не болса, ол болсун, тамбла, таб тюше эсем, айтайым. Эшта-эшта, бу акъылны бош келтирдим башыма. Аманка аллай джаш болса уа! Кертда, бу джол мен келирге эшек къораб турса эди. Неге керекди бу сагъат джашауда эшек? Эшекге ыйлыгъа эсенг, аны иесине да ыйлыгъа болурса, бир ишексиз. Айхай, бизни Хасанда аллай болум болса уа!.. Кёлюмю басдынг, ийнан. Ай юйюнге, андагъылы бери къайда айланаса? (Алийланы Ш.)

3-чю иш. Айтымлада интонацияны магъанасын ачыкълай кёчюрюрге.

Таш да кетеди бирде къаядан, кеч мени. Суу да чыгъады бирде джагъадан, кеч мени. Джай да агъарады бирде къардан, кеч мени. Кетгенни орнуна салгъан а – къыйын; кетген таш – къыйынлы, тёгюлген суу – къыйынлы, джайгъы къар – джыламукъ. Адамгъа сакъатлыкъ берген затланы барысыны да джауума мен. Тюзлюкню – терсликге, джашауну – ёлюмге къурумалыкъ дауума мен. Сагъыш къобан, гюрюлдеб, менден кенге барады.

Тау суу тенгизге ашыгъады алай, къаяны теше, къаядан секире, кёлю джюз тюрлю халгъа кире, чачыла – джыйыла, джыйыла – чачыла, бир уллу кёллю, кычырыб джырлай, бирде ачюдан ташланы чайнай, келеди, эте ашхы джорала, джашил

къанатлары – джашил джагъала, не болгъанын билмей арыгъан-талгъан – таудан тенгизге атылгъан аркъан. Кемени бир чёбнюча элтген тенгиз да багъалыды манга, алай а балагъымы тьюбю бла ётген суучукъ артыкъ багъалыды манга.(Лайпанланы Б.)

4-чю иш. Айтымлада хапарчылыкъны берилиу мадарларын ачыкълай кёчюрюрге.

Къанатлыны кючлюлюгю – учуууну мийиклиги, адамны уа кючлюлюгю – Ата джуртха суймеклиги. Къанатлыла, кенг арбазда джыйылыб, ол – ким, бу – ким, дей келгенле, сюзгенле. Мен - чапырагъы деу терекни – Джуртуму, бирге тебед аныкъы бла джюрегим. Ата-ана...(къарт, джаш да) къачан да балагъа – къууанча, бушууда – кюч, ышыкъ, багъана. Сени сыфатынг кёб тюрсюнлюмюдю? – бирле сёгелле, махтайла бирле. Джюрегими къылларында туудурдунг да сейир джырны макъамын... Буз тончугъун тешгенди да, кёзлеучюк джазгъы кюнню, улакъчыкъча, эмеди. Джанкъылыч болуб джашнар ючюннге тогъай бюгюлюб тагъылыу – азды. Кёкге учхан бары болса илячин, къаргъа болуб, чириклени ким чёблеред?! Кёгет терек джай кёзюуде ёрге тутмайд бутакъларын, кёгетсиз а, джелде тепсей, чайкъалады омакъланыб... Сюркелгени сый тюйюлдю кишиге, дурусд бизге аякълада атларгъа. Сынгар да кёкде бир джулдуз болса, къарангы кече тюлдю къарангы. Менде джаз эсе, хоншумда уа – кюз, джазымдан къакъсын, джылытсын аны. (Салпагъарланы К.)

5-чи иш. Айтымлада къарамчылыкъны берилиу мадарларын тюрлендире кёчюрюрге.

Джангур джауады. Шамиль дырыннга чыкъгъанды. Лобан джерни къазды. Фатимат ариу джырлайды. Ун машок тешилди. Азнаур ал сокъмакъны салды. Бир джылгъа къоян тери да чыдайды. Аламда галактикала кёбдюле. Нил сууунда сарыубекле джашайдыла.

Юлгю:

1. Джангур джауады.
2. Джангур джауарыкъды.
3. Джангур джаугъанды.
4. Джангур джаусун.
5. Джангур джауса эди.
6. Джангур бир джаусун

7. Джангур джауа ушайды
8. Бир ишексиз, джангур джауа турады
9. Айхай, джангур джауа турады

6-чы иш. Берилген айтымланы кьоша, аланы тамалында джангы айтымла кьюраб джазаргъа.

Кюн къыздырады.
Айхай, кюн къыздырады.
Кюн къыздыра болур дейме.
Кюн бир къыздыргъа эди.
Кюн къыздырсын!
Кюн къыздыра шойду.
Амма, кюн къыздырады.
Кюн къыздырыб кюяды. д.б.к.

7-чи иш. Къарамчылыкъны тюрю-тюрю мадарла бла таныта, сѣзтутушладан айтымла кюуаргъа.

Джабалакъ къар, чомарт къолла, кюуаты джайылыб, чакъган бутакъчыгъы, гелеу кырдыкъ, шатык джаш, шыбырдаб сѣлеширге, башлыгъын кысыб, эсеблерин чыгъаргъан, хыйсабын ангылаб, спорт бла кюрешген, сабанлагъа ашау бериб, къонакъланы сыйлаб, айюню ызын ызлай, самаркъау этерге, мазаллы ит, шынкъарт салыргъа, босагъаны бояб, темир таякъ.

8-чи иш. Айтымланы сѣзтутушлагъа бѣле джазаргъа.

Кимле эселе да, экеулен, чурукъ таууш эте, Токъалгъа да къарамай оздула. Былайда биз мурат этгенча тюлдю. Таш басхычланы ортасына джетерге, тауушланы эшитиб, ызына бурулуб къарады. Солдатла элде шкок ата айланган заманда, Къанаматны нѣгерлери, тенглик борчну битдириб, Къанамат бла Бадиматны элни кыйырына дери ашырыб, межамларына джыйылдыла. Кечени кетгенин билдире, ъзенден сууукъ аяз ура, узакъдан келген суу тауушча, джаш наратла, чайкъалыб, таууш этедиле. Темуркъа, не затха эсе да кѣлю сагъышха кетиб, кесек туруб, башын энишге тутханлай, бир эжиуню башлаб, аны джаратмай, дагъыда бирни мурулдай келиб, джыйырылыб, ауругъан аягъын узатыргъа кюреше, башын эки джанына силкиб, акъыртын джырлаб тебреди. Кѣпюрден ъталмай, къараб, эки кюулагъында, кѣпюр бла сууну кюрешгенлерине сейирсиниб,

кѣб адам сакълайды, алай тургъанлай, бир атлы, келиб, кѣпюрге киреди. Къылыкъсыз хайуан, юйге кѣб къалмагъанын кѣргенинде, иеси да, аны дженгил джетиб келмей, артха туракълагъанында, джортууну салыб, Темуркъаны къюуб, юйге къачыб кетди. (Аппаланы Х.)

9-чу иш. Айтымлада хапарчылыкъны къаллай мадар бла берилгенин ачыкълай кѣчюрюге.

Джарыкъ джашауну джырын джырлайыкъ бюгюн, джюрек-ле учуна, бу сейир джуртха махтау салайыкъ, къалмай, джерине, суууна. Бал чибиним, бал чибиним эртден сайын кетеди, арымайын, не талмайын татлы балла этеди. Къыш айланы бораныса, джай айланы - салкъыны. Мен - шайтан джелде бурулгъан зыгъыр, джазыу тирменде эзилген бюртюк... Ой, джангыз терек чегет болалмаз, джангыз киши да онгалмаз. Бу джерледе мурат толад, тюзелед иннет, шохлукъ борчха ажымсызды къарачай миллет. Мюрзеу деген – джан дарман, адамны джанын сакълагъан. Мен - Семенланы сары Сымайыл, сен - Хырхаланы Патима... Артымда - джылан, аллымда – макъа... Сен - темир аугъа тюшген къанатлы, джулкъунуб тюгюнг, тюшюб къанатынг... Гитче джашчыкъ джер сурат бла ойнайды. Бу дуниям - садакъ учхан тѣрелей, ѳтген кюнюм - джаныб кетген ѳртенлей, аз ѳмюрюм – къонакълыкъгъа келгенлей, ѳтген ишим – тенгизге таш кетгенлей. Чыммакъ чакъгъанды бу терек бачха, кѣк да чууакъды, кюн джарыкъ тийиб. Дуния деген – къонакъгъа келген, ахырат деген – толмазлыкъ терен... Гитче суучукъ тар ѳзенни теренинде барады, тар ѳзенни ташлы тюбюн шоркъасы бла джырады. Кюнюм – гузаба, джылым – ашыгъыш, къарамым- мыдах, бетимде – сагъыш. Джангызлыгъым – шкогумда джангыз окъ, къайры атсам да, келиб, манга тиерик... Челекден къуйгъанча, джангур къуяды, орам арада ырхы барады, ачыкъ эшикден аяз киреди, биягъы сагъыш эсге келеди. (Семенланы С.)

10-чу иш. Сѣзтугушлан айтымла къуараргъа.

Ашыкъгъан джолоучу, мамырлыкъ джашау, кѣзбау умут, халал къыйын, ѳзенни теренинде, чѣрчек къылыкълы, мыллык атыб чыгъаргъа, кюндюз келирге, тереннге быргъаб, мийикден къарай, туугъан джери, муратына джетерге, ала къумачдан, са-

бийге ушаргъа, керексиз сёзле, кенгнге къачаргъа, сагъышха кетиб, билим алыу, алтын билезик, сенгкилчекде учханча, дау салыргъа, тору эмилик, отну мыдыхы, татлы тенгледен, бёгек санла.

4-ЧЮ ДЕРС

АЙТЫЛЫУ МУРАТЛАРЫНА КЁРЕ БОШ АЙТЫМЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

Берилген темалагъа джазма халда толу джууабла хазырларгъа:

Айтылыу муратларына кёре бош айтымланы къауумлары:

1) хапарлаучу айтымла, аланы тюрлюлери:

а) бегитиучю айтымла

б) огъайлаучу айтымла

• огъайлаучу айтымланы тюрлюлери:

а) хапарчысы огъайланган айтымла

б) башчысы неда сансыз членлеринден бири огъайланган айтымла

• «Тюл», «огъай» деген огъайлаучу сёзлени къуллукълары

2) соруучу айтымла, алада сорууну берилиу мадарлары:

а) лексика мадар бла:

• соруучу сёзлени болушлукълары бла

• къарамчылыкъ сёзлени болушлукълары бла

• кесекчиклени кючлери бла

б) морфология мадар бла

в) лексика-морфология мадар бла;

г) фонетика мадар бла.

• Сорууну къаллай мадар бла берилгенине эмда магъаналарына кёре соруучу айтымланы къауумлары:

• ара соруулу айтымла;

• айырыб соруулу айтымла;

• джууаб излемеген соруулу айтымла

3) буйрукъчу айтымла; аланы къуралыулары, къауумлары

4) кёлтюртюучю айтымла, аланы къуралыулары.

Тил илмуда кёлтюртюучю айтымланы юсюнден оюм.

Керекли литература

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. - М., 1972.
2. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
5. Ахматов И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
7. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
8. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
9. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
10. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
12. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
13. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 2016.
14. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М. Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

Болушлукъ литература

1. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М., 1975.

3. Баскаков А.Н. Словосочетания в современном турецком языке. - М., 1974.
4. Белошапкова Б.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
5. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. - Л., 1977.
6. Грамматика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
7. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
8. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
9. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик, 1966.
10. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М., 2004.
11. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979.
12. Татарская грамматика. Т.3. Синтаксис. – Казань, 1995.

1-чи иш. Соруучу айтымланы магъаналарына кёре эмда къуралыуларына кёре къаллайла болгъанларын белгилей джазургъа.

Уучу кибик, мени мараб мыдах сезим, деппанчыкъда олтурама джангыз кесим. Субай таула ышаралла, кёкге къараб, джашил къарта чепкенлерин аяз тараб. Чапыракъла, саргъалгъан чапыракъла - джылыугъа кесекге къонакъла, башланганды ахыр айыгъыз, къалай терк бошалды джайыгъыз?! Чыммакъ тюзню ахырындан кёз алмай, биз барабыз, «Джырла!» - буйрукъ чыгъады. Ёс, тайчыгъым, дженгил ёс да, кючден тол. Ёсе кел да, Гемудача, тулпар бол! Сеннге ат джер Минг-Таудан этерме, айылынгы джангкылычдан этерме! Бир кёзюуде, ауаз бере, чабыб джетсе джел элге, джангыз тургъан тал терекчик ушайд соруу белгиге. Элге къаблайд къыш акъ тонну – саугъа бере болур ол? Джазыуум ушайд къобхан тенгизге, къыблама джокъду, къайдад джол? Нек билмейди адам инсан джюрюте «Джашау» сууда «Джазыу» деген къайыкъны? Джюрек джара кёрюнмейди, ташадад. Билалмайбыз биз насыбны багъасын, термилтебиз суугъа аны тамырын. Къайдадыла мени эски джырларым? Къалдыламы джашлыгъымы джазында? Тауну башына мен тау ишлерме, къызгъанмасала махтауну! (Ёзденланы А.)

2-чи иш. Айтылыу муратларына кёре айтымланы кяллайла болгъанларын белгилей джазаргъа.

Джамагъат, неди бу дауур? Сиз адам инсанла шойсуз да! Бирден нек сёлешесиз? Былайы сизге базар болубму кялды! Сёз ангылай эсегиз, тохтагъыз! Кесин тыялмагъан а кяйры суюсе да, барсын, эшикле ачыкъдыла! Тауланы тёппелери кьоргъашын бетли ауур булутлагъа бёленибдиле. Ах, ахырзаманны джууукълашханын андан да билсегиз а, балала аналарын танымай тебрегендиле! Заман неди, тюзюн айтырыкъ бармысыз? Тюз барамыды сагъатынг? Ёзенлени салкъын басыб, кяйры кьарасанг да, кёзюнг джетген бары мутхуз кёрюнеди. Ий, кьурманынг болайым, анга ким ийнанныкъды?! Джай чилле чыкъгъанлы, кюнню иссиси сыннганды. Кьарт кьатын сер болгъанды деб, хыликке этме, балам. Апуаджан не оноу этгенин бизге айтмады. Сенден джашырыр сёзюм джокъду... Солтан, болдунг, энди тохта, кертда дегеннге, Аппаны алашасыча, кесикесинги кьыздырыб барма! Биз Борисге разыбыз, адамлыгъына сёз табмайбыз. Бир оноу эт, тиширыула амал табаргъа бизден эсе залимдиле, бир мадар таб! (Хубийланы О.)

3-чю иш. Хапарчыкъны окъугъуз, хапарлаучу, кёлтюртюучю, соруучу айтымланы таба, тыйгъыч белгилени нек салыннганларын ангылата кёчюрюгюз.

Стамбулну эм уллу махтауу неди деб кёлюгюзге келеди?. Бурунгулугъу, межгитлерини кёблюгю! Джангыз бу шахарны ичинде бешдюзден артыкъ межгитни кёрюрге боллукъсуз. Аллай бир школу болса, не хаталары бар эди! Шахарны аты бир заманда Византия болгъанды, артда Константинополь дегендиле. 1453 джыл сельджукъла, шахарны тегереги бла ишленнген кялын таш хунаны чачыб, шахарны кючлегендиле. Андан бери атына Стамбул дейдиле. Айтыуларындан, тюркча «ислам диннге бурул» деген магъанада джюрюйдю. Керти бурулгъан да этгенди. Стамбул кыбыла джанында эм уллу шахарланы бириди. Шахарны джартысы Азияда, джартысы да Европада турады. Аланы экиге бёлген Босфор богъазды, аны кенглигин да биле болмазсыз. Бир километрден юч километрге джетишеди. Алайгъа кёпюр да ишленнгенди. Аны алты джыл ишлегендиле. Кёпюрню узунлугъу эки километрге кёб кялмайды. (Хубийланы О.).

4-чю иш. Айтымлада соруу, кёлтюртюу, буйрукъ, огъайлау, бегитиу магъанала не мадарла бла берилгенлерин ачыкълай кёчюрюрге.

Эй, заманым, сен хорладынг, атдан атдынг сырты джерге бир тиймеген Сымайылны! «Джашадынгмы, Сымайыл?» Мен айтама: «Огъай». Къалай насыблы адамлабыз биз: сёлешир ючюн – хазыр тилибиз! Келген тёлюле, келлик тёлюле, сакълагъыз аны, миндемей энин, къошулгъан - къона, къорагъан - къайыта, ол бизни халкъгъа ёкюллюк этсин. Кёкде учхан, уллу кёллю болма сен, джулдузлагъа джууукъма деб, махтанма, къара джерни бир да этме келепен, керексизге айгъа, кюннге алданма. Къарт алманы къуу болгъан бутагъы эталмайды энди джел бла ушагъын. Не ётюрюк, не къызгъанчлыкъ, не зарлыкъ бир адамны биргесине туумайды. Эсде тут, балам, халкъынгы шартын - ма ол заманда айтылыр атынг. Тутхан дининги сат, делле манга, адамлыгъынгы ат, делле манга, Аллахха аман айт, делле манга, сора орнунга къайыт, делле манга. Нек тууады бу джашаугъа бу къадар джан? Нек келебиз бу дунягъа, къууанч эте, джер юсюнден нек кетебиз, джылау эте? Шам Къарачайым, къучакъ джаяйым, сени терсликден къоруулай! Айтчы, кимди сени ургъан, джакъ болайым мен, кимди санга сынджыр салгъан, бошламайын кенг? Сенден сора къайсы тауду ариулукъ бла бай болгъан, башы къыш болуб, бели джаз болуб, этеклеринде джай болгъан? (Семенланы С.).

5-чи иш. Берилген сёзтутушла бла соруучу айтымла къууаргъа. 5-си джууаб излемеген соруучу айтымла болсунла.

Кёгюрчюн уя, джибек ау, кийиз бёркню, джашил къатапа, сюрюулеринден аджашыб, джелде сууурургъа, тенгиз таба кетерге, дуняны башында, джумушакълыкъ этиб, кесин бегите, халкъына джарагъан, къыш айланы бораны, булутла къонуучу, сюрюу кютгенле, эм белгили тау, тюлкюню хыйлачы болгъаны, индеклеге джайылгъан, танг аласында, къумурсха тёбени, джаныуарланы юсюнден хапарла.

6-чы иш. Берилген сёзле къурамларына кирген фразалыкъ сёзтутушланы, нарт сёзлени, айтыуланы эсге тюшюрюб джазаргъа.

Джан, кёз, джер, баш, къанат, аякъ, бёрю, аман, ашхы, кюн, аууз, ким, къол, таш, суу, сокъур, ит.

7-чи иш. Берилген айтыманы кяаллай интонация бла айтылгъанларын ачыкялай, ахырларында тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылата джаргъа.

Фронтладан мингле бла письмола Къарачай шахаргъа келиб, олсагъатдан юлешиниб, тау джолла бла эллеге чачыладыла. Эй, юйде ким бар эсенг да, бери чыкъ! Къызым, кел юйге, не хапар айтырыкъса экен, ах, мен джарлы, Азретденди письмо, Азрет сауду! Джандет, сабырынгы бас. Юйюнгю, мюлкюнгю тюзге атыб, акъылынгдан чыкъмагъан эсенг, кяйры барлыкъса? Муху Башында, кенг чатны кюнбет джанында, уллу сыйдам тапхырда акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. Аны тегерегинде, сууну эки джанында, къулакъ ауузчукълада малчыланы къошлары, бузоу орунлары кёрюнедиле. Джашым, айт да, бир ангылат анга! Итлермид - талаумуд, керти айтама тоба, ол аллай бирни билмей эсе, тыбыры тартынныкъ, къралгъа тамада болуб къалай турады? Итлеге да джасакъ салады... Чегетде партизанла бардыла деб, ашаргъа билгенле – кёйлану стауатда кютюлмезликлерин нечик ангыламайдыла? Тюз оноу этесе, джолдаш командир, болумну барыбыз да кёребиз. Эй, джигит, партизаннга патрон тилерге айыбды. Аферим джигитге! Умарны эслеймисиз! Ма, джаш десенг, джаш! Не хапар, джаула ауушдан кетмей турамыдыла? Бир суучукъ джетдиригиз! (Хубийланы О.).

8-чи иш. Текстни окъуб, керекли тыйгъыч белгилени сала джаргъа.

Сослан Нызылы Къолгъа барыб адамларындан хапар билиб кяйытыргъа мурат этиб эшикге чыкъгъанында Теберди ёзенни ичи къара кече болуб тура эди.

Огъаргъы джел немчалагъа терк къорагъыз дегенча къарны боран-гылан этиб орамны энишге сюреди. Нарат тереклени ийилиб шууулдагъан тауушлары сау эл джыйылыб сарнагъан тауушха ушайды. Джел къара тубанны къар бурчакъла бла бирге устукку-устукку этиб къая ранлагъа къалын нарат чегетге чатлагъа урады. Боран кёзюнгю ачдырмайды. Агъач да таш да тиллешиб бирден шууулдагъанча кёрюнеди. Джелни сызгыргъаны сарнагъаны бир да шаушалыр оноу этмейди.

Сосланны элден чыгыб чегетге таяныб баргъанын эслеб эки солдат ызындан сюрдюле. Гитчеликден таулада ёсген Сослан джугъутурча тырнакълаб къар къонмагъан къая ранлагъа ташайды.(Хубийланы О.).

9-чу иш. Берилген айтымланы кьаллайла болгъанларын, кьалай кьуралгъанларын ачыкьлай, кёчюрюб алыргъа.

Туугъан джуртум, кюнлю джерим! Сюймекликни дагъанына – Къарнашлыкьгъа - табу этерге излейме. Бир кёб къарыу бер сен манга! Суу секиртмелеринги ауазын бер, тауларынгы ёхтемлигин, кьызларынгы ариулугъун такъыйкьагъа бер сен манга! Къолларынгы чемерлигин, джюрегинги чомартлыгъын, сюймекликни, таш тёзгеннге тёзер кибик, тёзюм бер сен манга.

Бер!

Чыракъ болуб, джарытайым бютеу джерни! Ёксюзлеге саугъа болуб, джюреклерин джылытайым. Башсыз къатынланы да джылытайым, кёллерин джазайым, джюреклеге, кюн таякьлай, тиейим, джарсыуларын унутдуруб аналагъа, балаларын кьайтарайым алагъа, сабан болуб, баш кьусайым тюздеде...

Бер! Къарыу бер манга, тёзюм бер. Сюймеклик болурма, кёб тюрсюнлю халал сюймеклик. Хар юйге кириб, орун алырма, кирген юйюмде ёмюрлюкге кьалырма: тыбырда джанарма, халкьгъа джарарма, кюн таякь болуб, терезеден тиерме, хош келигиз деб, кьонакьны сыйлы юйге иерме...(Къагъыйланы Н.).

10-чу иш. Айтымланы кьаллайла болгъанларын белгилерге, синтакис джаны бла сюзе джазаргъа.

Киргенле бир кесекни Джугъетмезге къараб турдула, алай а тынгылау кёб бармады. Бир кьой эшекге адам тилде:

- Ал да чыкь! – деди.

Джугъетмез кеси этиучюсюча, эшек, къатына келиб, штап деб, кьамчи бла уруб, андан сора:

- Тур да, терк кийин! – деб буюрду.

Джугъетмез кийине тургъанлай, ол аны кьамчиси бла дагъыда бир-эки кере урду. Джугъетмезни эшекни джекген заманында керексизге уруучусу эсине тюшдю. Кийиниб бошагъанында, тышына чыгъардыла. Чыкьсала уа, аллайгъа чыкьсынла, арбазда, ариу кийиниб, ийнек ары бла бери бара тура эди. Къолунда да бир кьагъытлары. Джугъетмезни он кьою да, ол бир эки кьоюча, кийимлери, сауутлары, тизгин болуб, тизилиб турадыла. Ийнек, бери чыкьгъанларын кёрюб:

- Бери, ортагъа сюегиз! – деб буюрду эшек бла ол эки кьойгъа.

Джугъетмезни хыйсабы - ичинде талай чычхан джер-джерин кемире тургъанча, алайды. «Мени былагъа къарауум бла, была мени ёлтюрюб къояргъа да боллукъдула», - деб, ичинде джаны джокъду. (Акъбашланы М.)

5-ЧИ ДЕРС

КЪУРАЛЫУЛАРЫНА КЁРЕ БОШ АЙТЫМЛАНЫ КЪАУУМЛАРЫ

Берилген соруулагъа конспект халда джууабла хазырлаб келирге

Къуралыуларына кёре бош айтымланы къауумлары:

- а) эки составлы айтымла;
- б) бир составлы айтымла:
 - белгили башчылы айтымла;
 - белгисиз башчылы айтымла;
 - ара башчылы айтымла;
 - башчысыз айтымла;
 - аталгъан айтымла;
- в) джайылгъан айтымла;
- г) джайылмагъан айтымла.

Керекли литература

1. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1968.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку.

- Вып.1. - Нальчик, 1977.
7. Ахматов И.Х. Образование структурно-семантических типов безличных предложений в карачаево-балкарском языке // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. - Вып.1. - Нальчик, 1979.
 8. Ахматов И.Х. Определение безличности предложения в карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1970.
 9. Ахматов И.Х. Толтуруучу эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1982.
 10. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
 11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
 12. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
 13. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
 14. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
 15. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
 16. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
 17. Карчаева Х.Ж. Болум эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1987.
 18. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке. Конспект лекций. – Нальчик, 1993.
 19. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Книга, 2000.
 20. Кетенчиев М.Б. Именные безличные и косвенно-субъектные предложения в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2003.
 21. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2002.
 22. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде ат айтымланы форма-магъана джаны бла тинтиу. – Нальчик, 1996.
 23. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джа-

рашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Берилген айтымланы тинтиб, къуралыуларына кёре къаллайла болгъанларын ачыкълай кёчюрюрге.

Кюн да бата, аяз бёле джукъусун, онгсунмайын, булут, эснеб, керилди. Мен суймейме къоллукъну мор иннет бла кийгенни, мен суймейме боллукъну хаман алгъа билгенни. Эртделеде, джазгъы кюнде кёлюбюзню айта эдик. Акъ булутну, башлыкъныча, таугъа бошчукъ къысхан эдинг. Тюзлюк джокъду бу ачыулу дуняда, аны табмай Шекспирде не Хайамда, сюелгенем, джангыз назча, къаяда. Чагъыр ийис этген ёхтем алгъышла, джашлыкъдача, ангым сизге табынмаз. Кёбден кёб бола баралла танышла, тенглерим а боладыла аздан-аз. Джазыуума джазыкъгъача къарагъан, мени ёхтем, кёк муратым, къайдаса? Сюрсем, джеталмай, джетсем, туталмай баш магъанасын джашауну, барама алай, тохтаб къалалмай, мен аты болуб джазыуну. Кюрешсек да булутланы чачаргъа, къышха къаршчы болур илму бюгюн джокъ. (Ёзденланы А.).

2-чи иш. Берилген айтымладан бир составлыланы айырыб кёчюрюрге, аланы тинтиб, къаллайла болгъанларындан толу хапар айтыргъа.

Ёзенден чыкъдым дангыл тюзлеге – тегерегим кенг. Енисей сууда джууунады кюн, чайкъалса толкъун. Ай мурукку эте эди, тюшмей тауну артына. Ёзен терен, тау мийик, ойнар, къачыб къуш къушдан. Сызгъырсам, чыгъар кийик Джандарланы къышлыкъдан. Ышарылыб, кюн тиеди, тау кёз алмайды таудан. Къаягъа ёшюн тирейди, ёзенден чыгъыб, тубан. Къалкъыйдыла тозурагъан булутла, джел бузады шош кечени тынчлыгъын. Бир чагъындан джылны бирине кёче, кюрешибиз, кюрешде насыб келир. Танг джарыса, тас болур къачхы кече, джаз башында табигъатха тин кирир. Бир джерде уруна, сау джылны джашадыкъ, сёз айтыр орнуна, сезимни джашырдыкъ. Этебиз той ингир сайын; эшитилсе сеннге харсы, горизонтну бери джанын тансыкълатырмы аргъысы? Джангы джер, барлакъ джер – къумлу океан. Багъалыса мардасыз – айтайым тюзюн – аулакда кесинг джангыз ёсгенинг ючюн. Ай барады кёктюн – мен барама джертин. Тузлу мырды - бёлек-бёлек, къамиш къалын... Ах, биринчи баразам... Гюллени рахат джыя, къатынга келдим, акъ чакъгъан акация – суйюмлю тенгим! Къалын кёгереди туюе чыгъанакъ.

Мираж кёрюнеди: суугъа кёмюледи, майна, дууадакъ! Озду да джюклю машина, хауаны джутду букъу. (Аппакъланы И.).

3-чю иш. Аппакъланы Ибрахимни назмусунда нарт сёзлени магъаналарын, кьуралыуларын тинте кёчюрюрге.

Нарт сёзледен

«Сорулгъан иш сёгюлмез», -
Деб сюзевиз романны.
Тюз этгенин терен сез
Ишни эбин соргъанны.

«Эсиргенни бирди анты бла ханты»,
Хант бошалса, унутулады анты.

«Джюрек - джюлгюч» -
Билек – кьылыч;
Акъыл – билим,
Билим – ачхыч.

«Бёрюню бир кюню ач – бир кюню токъ» -
Ючюнчю кюн – кеси джокъ.

«Туумай кьалады деб кьоркъма –
Аман тууады, деб кьоркъ!»
Мен аман эсем, мен джокъма,
Сен аман эсенг – сен джокъ.

Кимге – «джарсыу джарадан»,
Кимге – джара джарсыудан;
Кимди кьачыб кьутуллукъ
Бу суймеклик джазыудан?

Эски тема – джангы ушакъ,
Тынгыладым, джаратдым;
«Аман кьызгъа - берне кьошакъ» -
Деб, нарт сёзню джангыртдым.

«Ариу сёзде ауруу джокъ» -

Ауур сёзде арыу джокъ.

4-чю иш. Джайылгъан айтымланы баш членлерин белгилей джазаргъа.

Булутлу кёкде джюзеди толгъан ай, мен да джюзейим, черекде чабакълай. Мамырлы кёкде джаналла джулдузла. Танглада къаягъа къоннган булутлай, оюума къонасыз, сагъышла. Хауаны ийисгеб, къарай тегерекге, бёрю келеди, кёзю чыракъча джаныб. Бу тенгизни, битген къаяны кёлтюралсам эди сыртыма, элтиб орнатыр эдим аланы Минг-Тау тубюнде джуртума. Сындырмагъыз наратны, байлыгъы джамагъатны арагъызда сакълансын, хар терек чапыраклансын! Сирелиб турад тайчыкъ, мангылайында айчыкъ: джалчыгъын джелчик тараб, учхан къушлагъа къараб. Арбазда бир улакъчыкъ, къулакъчыгъы – чунакъчыкъ, аягъында – туякъчыкъ, туякъчыгъы чыммакъчыкъ. Агъачлада, ташлада, тёбенледе, башлада джюрюйдю кёб джаныуар, хар бирини джаны бар. Джууукълашыб кече арасы, окъа толкъун джылтырай, джыр джырлайды суу анасы, къыл къобузу – алтын ай. (Къобанланы Х.).

5-чи иш. Айтымланы тинтерге, сёзлени магъаналарына, интонациягъа, басымгъа эс бёле джазаргъа.

Къыш келгенди, джашчыкъла,
Бузлагъанла ташчыкъла.
Чыпчыкъчыкъла ашчыкъла,
Ашатыгъыз ашчыкъла!

Сууну юсю – бузлауукъ,
Аякъларынг – тырнауукъ,
Сызларынг да – чырмауукъ,
Учуб, этесе зауукъ.

О, джерни къалтыратхан къаты джелле!
Къайдан келтирдигиз бу къадар къумну?
- Ала къаяла болуб тургъан элле,
Бизден къоруулаб джабышмакъны, чумну!

(Къобанланы Х.).

6-чы иш. Айтымланы кьуралыуларына кёре кьаллайла болгъанларын ачыкьлай джазаргъа. Магъаналары ачыкьланмагъан сёзлени сёзлюкде табыб кьараргъа.

Тёгерегинг душман эсе тюбелек, анга ачыугъа сую кесинги тюбелек. Не да болсун – чабма кьара кьерге, кьадал, кюреш бир-биринги сюерге. Юрюл джаугъа! Халкъ тюкюрсе, кёл болур, уф дегени – джауну элтген джел болур! Сённген отну кюлде кьалыр джинкиси, ёртен болуб кеталлыкьды ол кеси. Джарадынгмы не сабийге, не кьартха - бас кёлюнгю: сен джетгенсе муратха. Эки хали тюбеученди бирледе: керти бла кьара бетли ётюрюк; сен а эртде кьутулгъанса кертингден, ётюрюгюн аны саулай ёлтюрюб. Джанынг кимге сукьланады, деселе, айтыр эдим – кёкде учхан тау кьушха! Шохум, кьайры атланаса, деселе, айтыр эдим – кёкле тюбю ауушха! Кьайда болгъун табигъатча суратчы - базмасам да анга тенглик этерге, мен кюсейме ол салдыргъан суратны джылы кьолдан ёмюрлюкге теджерге. «Махтагъан джабар эшигин джарлыны», - деген айтыу халкъда бурун туугъанды. (Чотчаланы М.).

7-чи иш. Назмуну кёчюрюб алыргъа, кьуралыуларына кёре айтымланы кьаллайла болгъанларын сюзерге.

Тенгиз

Тенгиз... Чаукала...
Кьайыкьла... Кемеле...
Ташлы джагъаны толкьунла кемире!..
Суугъа тынгылай, мен кесим сюеле,
Ачы сагъышха акьылым кёмюле:
Мамыр джашауну ким бузар, эсире?!
Кьыямат кюнде тюшерми эсине
Тенгиз... Чаукала...
Кьайыкьла... Кемеле...
Ёкюнюу сезим джюрегин кемире?!

(Кечерукьланы Б.)

8-чи иш. Айтымланы сюзерге, кьаллай интонация бла айтылгъанларыны, кьуллукьларына кёре кьаллайла болгъанларыны юсюнден толу джууаб хазырларгъа.

Элим. Анам деб биринчи кере айтхан джерим... Тилсизме. Такьырма сенсиз мен. Сёзюм да джокьду, кючюм да джетмейди сенсиз. Алай а, алай а, не деб айтыргъа билмейме, кёкюрегими

тырнаб тургъан бир зат барды, ёшюнюмю талаб тургъан бир тюрлю зат. Джукъуму да бёледи, тенглеримден, юйдегимден сыйырады, бир затымы истемейди. Джарсыугъа кьуру сени джарсыуунгу санайды, кьууанчха да кьуру сеникин... Элим. Таш хуналы, чалман кьошлу тау элим, атам гёзенекле этиб, гебенлени тегерегине сюесе, дуняда бир джарсыу алайгъа кираллыкь тюлдю, деб тура эдим...

О, кьалай сабий эдим, кьалай бек база эдим атама. Кьалай иги эди ол заман. Кьайда излейим, кьайда табайым мен аны? Анам да бир ариу эди, джаш эди... (Кьагъыйланы Н.).

9-чу иш. Айтылыу муратларына кёре айтымланы кьаллайла болгъанларына анализ эте джазаргъа.

Салых, кьалай ариу джырлайса!.. Сау кюнню тынгыласам да, эригирик болмазем... Ой, муну Аллах урсун, ичкисиниб, бир затны айтсанг, олсагъатдан джыргъа салыб айтады да, сора джунчутхан этеди. Ой, джаша, кьалай разы этдинг! Муну не аламатлыгъы барды? Ма, узаймай тенгизге кетерге деб турама, джашау андады! Шо, энтда бир джырла! Акъыртын сёлеш, эшитдиресе! Не болгъанды, мен сеннге не бла бузукь болдум? Огъай, кёрмегенме. Оллахий, джашла, бармай кьалсам, Джагъафарны кёлю кьаллыкьды... Шо, Аллах ючюн, бир такъыйкьагъа былай бир чёк! Ала айтханнга кёре, бу джанууарла чыртда джукьдан кьоркьмайдыла. Тур да, ауузунгу чайкьа! Ол бизни бетибизге кьазан кьара джакьгъан сагъатда, биз аны нек аяргъа керекбиз? Кьайда, проектни кьагъытларын барын да столгъа джайчыгъыз! Хапарын эшитген болмаса, кесин кёрмегенме. Энтда эки атлам эт, атламынга кьор болайым! Хасан айтхан тюз эсе, бу кьара сууну дарманлыгъы да барды. Баям, бизни Шогъайгъа айтаса. Сора кьысха джууукьлабыз: сени кьарт атанг мени анам бла ючде турады. (Аппаланы Б.).

10-чу иш. Айтымланы андан арыларын кьураб джазаргъа.

Арбаны кьатында... Кьойла кеслери алларына... Джаш адамлагъа джууукьну, тенгни... Хар ким башы кьайгъылы... Ингир сайын кьараса... Бир джерде хазна олтургъан да этмей... Бир тюрлю хапарланы айтыб... Танг джарыргъа кёб кьалмайын... Джюз тюрлю оюм башына келиб... Чекден хазна да

чыкъмадыла... Кёзлери кёргеннге ийнанмай... Ариу сёз билгенин барын да...

11-чи иш. Лайпанланы Билалны назмусун окъуб, магъанасын ангыларгъа. Назму тизгинле бла айтымланы къалай келишиб келгенлерине эс бёлюрге.

Аламгъа сыйынмаз бушуу

«Ана тилинги ёле баргъаны –
Ахырзаманны келе тургъаны», -
Деген эди бир индейли къарт,
Джюрегим мени, сын таш кибик, къат:
Ол къарт – халкъыны ахыр адамы,
Аламгъа сыйынмаз бушууу аны.

Анасы ёлген чыдайды,
Ана тили ёлген а?
Адамы ёлген чыдайды,
Халкъы ёлген а?

12-чи иш. Айтымланы синтаксис джаны бла сюзе джазаргъа, къаллайла болгъанларын ачыкъларгъа.

Таумырза, ашыкъмай, ёрге къобду, тигилген стол джабыуну тегерегинде чачакъларындан тутуб, башын кёлтюрмегенлей, бирем-бирем седирете айтды:

- Ишлеген - ач къалмайды. Ишлерге суйген, иш табмай, джунчуй болмаз. Билим башына кирмеген - окъумайды. Окъургъа сеннге киши чырмау болмады да? Меннге да бир адам заранын джукъдурмагъанды. Элде мектебни мен да бошадым. Была къаллай эркинлик излейдиле? Къолу, аягъы байланган, тюргеге кирген бармыды? Мен кёрмейме... Кимди былагъа артыкълыкъ этген?..

- Сен, мен, ким башын джюрюте эсе, ким джашай биле эсе – ол!

- Сора бизни хатабыз, ауурлугъубуз джетген адам бармыды?.. Ийнан, Къоналий, кесим билиб, бир джангыз инсанны мыдах этмегенме. Мени малымда иги кесек адам ишлейди. Алай а бир джангызны хакъын кем бергенди, разы этмегенди дерик чыгъарыкъ тюлдю, анга ажымсызма, - деди Таумырза.

- Мен а кимни юйюне от салгъанма? Кимни хакъын ашагъанма? Аллах берген рысхычыгъыбызны да бир сау-эсен ашагъа эдик. Иш анда тюлдю, Таумырза! (Хубийланы О.)

6-ЧЫ ДЕРС

АЙТЫМНЫ БАШ ЧЛЕНЛЕРИ

Тюбюнде берилген соруулагъа аууздан джууаб хазырлаб келирге:

Айтымны баш членлери

1. Башчы, аны тюрлюлери:

- тюз субъект
- сёдегей субъект

а) башчыны кьуралыуу

2. Хапарчы, аны тюрлюлери:

- тюз ат хапарчы
- тюз этим хапарчы
- кьурау ат хапарчы
- кьурау этим хапарчы

а) хапарчыны кьуралыуу.

Керекли литература

1. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1968.
4. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
5. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Вып.1. - Нальчик, 1977.
6. Ахматов И.Х. Образование структурно-семантических типов безличных предложений в карачаево-балкарском языке

- // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. - Вып.1. - Нальчик, 1979.
7. Ахматов И.Х. Определение безличности предложения в карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1970.
 8. Ахматов И.Х. Толтуруучу эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1982.
 9. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
 10. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
 11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
 12. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
 13. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
 14. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
 15. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
 16. Карчаева Х.Ж. Болум эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1987.
 17. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке. Конспект лекций. – Нальчик, 1993.
 18. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Книга, 2000.
 19. Кетенчиев М.Б. Именные безличные и косвенно-субъектные предложения в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2003.
 20. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2002.
 21. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде ат айтымланы форма-магъана джаны бла тинтиу. – Нальчик, 1996.
 22. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Айтымлада башчы бла хапарчыны табыб, аланы къалай къурал-
гъанларын ачыкълай джазаргъа.

Анам – джюрегим, турсанг дуняда, неге да джетер къарыу-
ум, алтын джурундан саласа джамау, болса джюрекде къыяуум.
Джаз келгенди, изленнгенин билгенча, буз сюммекли эшиклени
ууатыб, кёб муратла, кёб нюзюрле къуйгъанды, джукълаб
тургъан джюрегими уятыб. Тюнгюлдюм сени ачыкълыгъынгдан
– ортабызгъа адам сала тебрдинг, о эркиши, эр атынгы унутуб,
джигитликни менден къалай излединг?! Джангур джаууб, ёзен-
леге къуюлса, ёзенле бла суу шоркъала барырла, джангур
тохтаб, джер джангыдан кебсе да, къум джагъада ырхы ызла
къалырла. Ана тилим – тауларымы къадау ташы, намысымы,
насыбымы сыйлы башы, ана тилим – джюрегими булбул джы-
ры, миллетими нюр чырагъы, сыйы, сыры. Джангкъылыч кёкде
кёз къаматады, къубас белибауча, джылтыраб, марал кёзлеча,
кюн да джанады, къутас кирпичкери къалтыраб. Къач алада эрт-
де огъуна къар джауду да, замансызлай тауну, тюзню агъартды,
биягъы кюн мийик кёкде шын турду да, кюнортагъа къар джа-
быуну къоратды. (Мамучуланы Д.).

2-чи иш. Берилген айтымланы башчыларын табыб, къуралыуларын сюзерге.

Чууакъ кёкде учадыла тау къушла, къанатларын эркин
джайыб, керилиб, кенг ёзенле, чатла, таула, ауушла мийикледен
кёзге ачыкъ кёрюнюб. Атам манга берген бу уллу дуняны мен
да сеннге бердим, суюе бил деб аны. Аз болса уа сени тенгле-
ринги саны, шош джюрюрге болур джюрегинги къаны. Биреуге
ишекли кесине ийнанмаз, адамгъа ийнанган кишини алдамаз.
«Адам деген атды байлыкъны иеси, «адамлыкъ» деген а – бай-
лыкъны тюз кесид». Мен не ючюн туугъанма ма джер юсюне,
таукел атлаб, муратыма джетмесем, «адам» деген сыйлы атха
кюйсюне, джашауумда бир игилик этмесем? Сёз байлыгъым эт-
дими азлыкъ, джетмедими фахмум, билимим - джазалмадым
бир джыр не назму, суюдюрюрлей ана тилими. Бютюн сейирди
адам дегенинг: хаман игилик чакъырыб турад, джокъ эсе
джашаугъа бергенинг, не зат алыргъа этесе мурат? Джетдирме
да джюрекге бош затладан ауурлукъ, себеле тегерекге къуу-
анчдан саугъа урлукъ. (Биджиланы И.).

3-чю иш. Берилген сёзле бла сёзтутушла хапарчылары болурча, айтымла
къураб, джарашдырыб джазаргъа.

Джыйырманчы ёмюрдю, кьууанчды, джарыкъ кёллюдю, темир джолду, кьадар миллетди, тамашады, кьайытдыла, студентледиле, тилекчиме, ётгюрлюкге белгиди, уланлыды, ондула, кьалай тюзсе, олду, джырлайыкъ, белгисизди, сахар джанынадыла, кьош табадыла, меничады, Хурзукданды, Кьалабекладанды, джулдуздадыла, мийикдендиле, терениди, согьумду, кёзбауду, тар кёллюдю, онгуб барадыла, джан ата эдинг, керти затмыды, халкъ ауазыды,

4-чю иш. Айтымланы тинтиб, алгъа - башчылары тюз субъект, ызы бла да – башчылары седегей субъект болгъанланы джазаргъа.

Табигъатны сакъларгъа адамгъа уллу борчду. Джаз танг атар, ышарыб, кюлюб, суюномюн чачар, джерге ийилиб, кёксюл кёлегин салкъынлаб кийиб, кьызыл этегин тегерек ийиб (Б.Х.). Тенгиз кёзлеуден суу умут эте эди. (нарт сёз) Мен турурма Къарачайда унутулмай (С.И.). Тарпан атча, кёмюклене, Къобан суу, кемсиз уруб, джагъаларын талайды, сослан ташны, тебиндирге базынмай, юсю бла ёте, башын сылайды (М.Д.). Бу ишни этерге кьолумдан келмез. Бютюн сейирликди бизни таулада! Дженгил кьарангы болду. Къарауулну джукъусу келеди. Къарачайны башы таулагъа, Хурла кёлге огъартын барылады. Мени сенден кёлум чыкъды. Кесингден тамаданы аллына чабаргъа джарамайды. Хасанга ол кече кьойланы кьатларында кьалыргъа тюшдю (А.Б.). Заманында битимни джыймай джарамаз. Элни кьыйры тюзлени кюн кюйдюрген букъусун кёкге мийик чыгъарыб, орамлагъа кирген атлылагъа, сескекли болуб, арбазладан чыкъмагъанлай кьарайдыла таулу кьартла (К.Б.).

5-чи иш. Айтымланы хапарчыларын табыб, аланы кьаллай болгъанларын, кьуралыуларын ачыкълай джазаргъа.

Манга – кьайракъ, санга – эгеу, анга – хыршы, хар кимге да – ахлы, татах, тенги, шоху (С.К.). Кюнорта бола, элчиле бары да джашланы ашырыргъа майданга чыкъгъанларында, старшина, кесин не уллугъа санаса да, таулулада ёмюрлюкден джюрюген адетни бузаргъа мадар табмай, кёзлери кёр бола башлагъанлыкъгъа, эм оюмлу адамгъа, ненча джыл болгъанын элчиле кьой, кеси да билмеген Къудретге сёз берди (К.Б.). Тау джуртуму ауазыса, миллетими хазнасыса, джашаууму кьанатыса, ана тилим (Б.Ф.). Джылтырайды кёл ёзенде, кюмюш кибик,

чууакъ кёкден джерге тюшген юлюш кибик (Ё.А.). Меннге джамчы басаргъа анам джюню джыйгъан эди, аны тараб, тазалаб, титиб, чийге джайгъан эди. (Б.Б.). Энтда чулгъана, чалыш булутла, къоналла келиб кёк мийиклеге, билмейме, къайдан чыгъыб туралла бу шоркъа суула тау ёзенлеге (М.Д.). Джырлай эди джырчы джарыкъ джырларын, кёк толкъунла анга эжиу келтире, сыбызгъычы сыбызгъысын согъаед, джюрегими къозгъай эмда кемире; акъ тауладан къарай эди тюбюне джашил джаз да, чакъгъан джерге суюне (М.Д.).

6-чы иш. Къайсы айтымланы башчылары сёзтутушладан къуралгъанын белгилерге. Айтымланы синтаксис джаны бла тинте джазаргъа.

Уууртчуклары къызара, акъ чепкенчиги къалтырай, бизге уятлы ышара, Джангы джыл келеди алай. Кетгенни орнуна салгъан а – къыйын; кетген таш – къыйынлы, тёгюлген суу – къыйынлы, джайгъы къар – джыламукъ. ...Игиликни бюртию, тамыр ийиб, къозгъалыб башлар. ...Джылы аязны къол аязы кёзлеуню башын сылаб туудургъанд бу сёзлени. Мен суйген, мени суйген къатымдача кюледи. Тынгы табхан, мени кёлюм, сют кёлча, таза, азат, ёлюмсюз да болгъанды. Сезимлени зыгъыр-зыгъыр ойната, суймекликни къара суу ургъанды, джети къатлы джюрегимде сюзюлюб, бу чыкъ тамчы сени ючюн туугъанды. Таулу сёзледен эшилген назму, тюшюнегеннге кёлтюрюл, къамчича; ана тилимде эшитилген назму, мийиксе манга, ананы къачыча. Энтда кёб китабым чыгъар, ёлсем, ала артха къалырла, назмуларымы билгенле, суйгенле – къабырыма да салырла. Къыйынды бусакъча сюелген, элия урса да, сие кёкню. (Лайпанланы Б.).

7-чи иш. Башчылары айланчладан къуралгъан, ол айланчланы составларында да *бар, джокъ, аз, кёб, керек* деген сёзлери болгъан айтымла къуаргъа.

Юлгюле: Чибини кёб бал этер, адамы кёб мал этер (нарт сёз). Малы бар – бир насыблы, адамы бар – минг насыблы (нарт сёз).

8-чи иш. Алгъа бош, ызы бла къош башчылары болгъан айтымланы айырыб джазаргъа.

Биз барыбыз да барыб не этерикбиз, сен кесинг элт. Огъай, сиз барыгъыз да келигиз! Саулай бригада къараб турады

юсюнге. Бу чёкген керти да харам, хыйлачы, аны бла кълмай, акъылы да болгъан адам кёреем. Арадан тогъуз-он кюн ётдю. Ол оюмунг кертиге ушайды. Биринчи шапа бизни ичкери чакъырды; экинчи шапа аш-суу узатыу, теджеу кългъылы болду. Тамада кългъытланы излегени проектни тюрлендиргенлери бла байламлы болурму? Сиз экигиз таза суучукъ алыб келигиз, биз кабинетни ариу джыяйыкъ. Парткомну секретары буюргъанды картынгы «Сыйлы кълангагъа» салыргъа. (Аппаланы Б.).

9-чу иш. Айтымланы башчыларын табыб, аланы кълай кълуралгъанларын сюзе джазаргъа.

Ёзенни энишге келе тургъанлай, Ачауну юйдегиси аллыма чыкъдыла, кълмадыла да юйге чакъырдыла, кълатхан гырджынчыкъны аллыма салдыла (Дж.А.). Джалчылыкъда ётген джылым – мыдахлыкъдан толгъан джырым (Къ.Къ.). Бир кюн мен бир тыш джерде кече кълалыргъа керек болдум (Т. Ш.). Бир-бири бла этелле ушакъ муртху, такъюзюк, кълйын, джабышмакъ, джашаялмайды къланатлы джырсыз, чегетни джыры – учсуз-кълйырсыз (Х.Н.) Къларт анам айтыучан эди сейир таурухла (Б.Х.). Джохар чегетли кълая таракъла кёлде булутну тарайла, ёхтем Кълобаным, джашил наратла, чайкълалыб, санга къларайла (Дж.Х.). Къларт атамы арбазында – сегиз тауукъ, джетеулени айланады, эте зауукъ, бир тауукъ а гитчечикди, болумсузду, бырнак болуб кечинеди, къларыусузду (Дж.Х.). Мени заманым – болду кълйын заман, кёл джара салса да душман кълма, джашаргъа термилиб турдум хаман, джараладан турса да кълан тама (Къ.М.).

10-чу иш. Ёзденланы Альбертни назмусун окълургъа, алгъа бош хапарчылары болгъан, ызы бла да кълурау хапарчылары болгъан айтымланы джазаргъа.

Кълышхы оюула

Башчы болгъан кълар бурхучукъ
Акъ кълаз кибик сюзюлед,
Ызындан а, мычымайын,
Бурчакъ сюрюу тизилед.

Бир кёлюуде, ауаз бере,
Чабыб джетсе джел элге,

Джангыз тургъан тал терекчик
Ушайд соруу белгиге.

Элге къаблайд къыш акъ тонну.
Саугъа бере болур ол?
Чюйре тонну эки дженги -
Элден чыкъгъан эки джол!

Къар тохтады, солуу излеб,
Къозгъалдыла адамла.
Хар аякъ ыз – къобуз тиек,
Бассанг – чыгъа макъамла.

Кюн къубулад, келин кибик,
Ау джаулугъу – булутдан,
Къараса уа кюмюш къаргъа,
Минг кёз салад накъутдан.

7-ЧИ ДЕРС

АЙТЫМНЫ САНСЫЗ ЧЛЕНЛЕРИ

Берилген соруулагъа джазма халда джууаб хазырлаб келирге:

Айтымны сансыз членлери

1. Ачыкълаучу, аны къуралыуу
2. Толтуруучу, аны къуралыуу, тюрлюлери:
 - а) туура толтуруучу
 - б) сёдегей толтуруучу
3. Болумла, аланы къуралыулары, тюрлюлери:
 - а) заманны болуму
 - б) орунну болуму
 - в) сылтауну болуму
 - г) муратны болуму
 - д) халны болуму
 - е) марданы болуму

Керекли литература

1. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1968.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Вып.1. - Нальчик, 1977.
7. Ахматов И.Х. Образование структурно-семантических типов безличных предложений в карачаево-балкарском языке // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. - Вып.1. - Нальчик, 1979.
8. Ахматов И.Х. Определение безличности предложения в карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1970.
9. Ахматов И.Х. Толтуруучу эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1982.
10. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
12. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
13. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
14. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
15. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
16. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
17. Карчаева Х.Ж. Болум эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1987.

18. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке. Конспект лекций. – Нальчик, 1993.
19. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Книга, 2000.
20. Кетенчиев М.Б. Именные безличные и косвенно-субъектные предложения в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2003.
21. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2002.
22. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде ат айтымланы форма-магъана джаны бла тинтиу. – Нальчик, 1996.
23. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Кёбекланы Билалны «Дуадакъ суймеклик» атлы хапарындан юзюкню окъургъа, айтымланы членлерин табыб, аланы къуралууларын ачыкълай кёчюрюрге.

Хар джыл келиучюлерича, быйыл да келгендиле бизге дуадакъла. Къарагъанланы къууандыра, экеу-экеу учадыла. Адамгъа белгисиз, къуру къанатлылагъа ачыкъ бир кюч юлешеди аланы хар юйдегиге экисин.

Бизни юйню башындача, хоншуларыбызны юйлерини башында да учадыла сейир, огъурлу къанатлыла. Кюн да, кече да тохтаусуз. Бир-бири къулакъларына шыбырдайдыла.

Хар кюндеча, бу ашхы ашхамда да дуадакълагъа тынчлыкълы, шош кечени теджей джатадыла элчиле.

Эртден. Ачы таууш къобарды элчилени. Хоншубузну юйюню башында джангыз дуадакъ учады. Шкокну тутуб тургъан къартха чамланады чал ургъан тиширыу. Къартны бёркюне тие учады джангыз дуадакъ... Анга къайгъы сёз бергенча, шош къагъадыла къанатларын акъ къанатлыла.

2-чи иш. Айтымланы тинтерге, сансыз членлерин табыб, къаллайла болгъанларын, къалай къуралгъанларын ачыкълай джазаргъа.

Бузлаб тургъан джер кюнню джылыуун ангылагъан болур, къара балчыкъ аякълагъа джабышыб созулады (Д.Х.). Лекция бошалгъанлай, студентле эшик хауагъа чыкъдыла (А.А.). Джол-

ну эки джаны бла джорукъсуз тизилген юйлени, джер-джерде, джоппу-джоппу болуб, къолларын силке, бир-бирине хапар айта тургъан адамланы, къургъакълыкъ къысыб, замансыз саргъалгъан мууал тереклени ызында къоя барыб, кечеги шахарны иги джарытылмагъан къыйыр орамына джарашды Шогъай (Х.А.-Х.). Кечеги чыкъ сууукъсуратхан къараууз къаяла джарыкъ тюрсюн алгъандыла; къанатлыла, бир-бирлерине эришгенча, тюрлю тукъум джююлдеб, уяныб келген табигъатха сейир макъам къошадыла (Къ.А.). Къошчуланы ингир шхууурлары татымлы болгъанды: ала эт, гырджын биширгендиле, суусаб ичгендиле (Ш.И.). Ислам Къарачайлы билимге къаджыкъмай тырмашхан, кеси алгъан билимни туугъан халкъына берирге кюрешген, джангы адамны халисин къуараргъа къолундан келгенча болушхан тири адам болгъанды (Л.Р.).

3-чю иш. Айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге. Магъаналары ангылашынмагъан сёзлени сёзлюкде табыб, магъаналарын ачыкъларгъа.

Бийчесын! Бизни да малланы да багъыб тургъан джер! Былайын кюнню нюрю джасаб турады. Тёгерегинг – джашил кырдык. Ёрге къарасанг а – тенгизча кёгерген кём-кёк кёк! Бийчесын кесини алаамат джайлыкълары бла кесини атын айтдыргъанды. Кёк кийимли тизме таула тышындан келген джеллени бери джибермейдиле. Минги Тау а хар заманда да былайда къарауул болгъанлай турады. Чыммакъ сархын хыны джелле дуккуллай турсала да, сан этмейди. Ёмюрлюк бузланы къабыргъларына кюнню эринлери тирелгенлей, алаамат шоркъала къуралыб, маллагъа суусабдан къанарча мадар табылады. Былайда болмагъан кырдык джожьду. Хауаны тазалыгъындан, салкъын аязны уруб тургъанындан болур, не сокъур чибин, не окъура тюбемейди. Быллай джерледе малла иги да семирдиле. (Къагъыйланы Н.).

4-чю иш. Берилген сёзле ачыкълаучула болгъан айтымла къураб джазаргъа.

Чегет, алысын, кёзкёрмез, шиякы, къулакъ эшитген, морсуман, терек, чертилген, сексан бешинчи, бешли, сендеги, алтын, сыбызгъы, джабалакъ, бурчакъ, айланч, отлукъ, дарий, ёхтем, адаргы.

5-чи иш. Хапарчыкыны окъургъа, айтымланы сюзерге, алгъа туура толтуруучулары болгъан, ызы бла – сёдегей толтуруучулары болгъан айтымланы табыб кёчюрюрге.

Нарт элден узакъ болмай бир уллу кёл болгъанды. Ол кёлден, кюн кбушлукъ болгъан заманда, эки тай чыгъыучан эдиле. Чыгъыб, тегереклерин сымарлаб, сора кёлге кириб, тёп-тегерегине джюзюб, арысала, ызларына кириб, кёлге ташайыб кетиучен эдиле.

Нарт элде эркишиле, ол тулпар тайлагъа кёзлери къараб, къалай тутаргъа билмей, кёб сагъыш этгендиле. Бир кюн а, элде эркиши къалмай, бирер кючлю аркъан да алыб, кёлню джагъасына баргъандыла да, бирери бирер чунгур къазыб, алагъа кириб букъгъандыла. Алауган а ол кюн элде болмагъанды. Тайла чыгъар заманны аллы бла эркишиле аркъанларыны учларын къолларына байлаб, тайла, кёлден чыгъыб, тегереклерине къарай тебрегенлей, аркъанларын тайланы боюнларына мараб атхандыла. Атханлыкъгъа уа, бир деб бири да аркъанын тайланы боюнларына тюшюралмай, тюнгюлюб кетгендиле (фольк.).

6-чы иш. Берилген сёзлени магъаналарын ачыкъларгъа. Аланы болумла этиб, айтымла къуаргъа.

Джуду, чола, юзгере, шхайты, чыран, хайрам (болургъа), сёл, ныхыт, мактаб, къыр, кбурамат, гыланч, шаркъ, кбурет, ой (ат), сюнгю, кенгеш, чауул, чарс.

7-чи иш. Текстни окъургъа. Энчи атлары болгъан айтымланы джазаргъа, аланы сюзерге.

Бир кёб джулдузла. Илкерле батаргъа джууукълашхандыла. Джетегейлиле Чанкаградны башы дуппурну юсюне барыб, оракъны бурун джитисин джерге тиреб тохтагъандыла. Боюнсхаланы да табдым! Джулдузла асыры кёбден, Темиркъазакъны кёк джилтинлени ичинден кючден-бутдан айыралдым. Ол турады, хариб, мутхуз кирпичлерин къагъа, Шималны къыбламасы, Сабыр океанда Христофор Колумбну излей. Кириш таула таба джанында Къызыл планета болгъанны джарытады.

«Къызыл планетагъа къачан учарыкъбыз? Марсда бармыды экен джашау? Къаллай скифле болурла анда уа?» - деген соруула мыйыма келе, кесибизни арбазгъа кирдим. Ышара-ышара,

кесими саггышларым бла кесим къалыргъа мен бек сюеме. Сюелеме... хазарла къыргъан скифлени биреулени «салам алейкум» деб, арбазгъа кириб келликча... (Б. М.).

8-чи иш. Айтымлада алгъа ачыкълаучулары, ызы бла болумланы къура-лыулары ачыкълай кёчюрюрге.

Боз танг, кечеден ычхыныб, атханды кюннге мыллыгын, эртден аязчыкъ, уяныб, башлагъанд биягъы къылыгъын. (М.Д.). Къотур шхылды къысыр къаяда орнун табалгъан чакълы, орну-му табалмай къалдым бу кенг дунияда, - деген кюнлерим да болду (Л.Б.). Къобуз сокъсам мен, чачымы джел тарай, сю-зюлюрле океанда кемеле, кетиб бара, кюнде кескин джылтырай, толкъун ойнар, аунай, эркин кериле.(А.И.). Акъ къарладан агъадыла акъ шоркъала, джарыкъ тартыу согъадыла бирден ала, акъ къайынла джасайдыла джагъаларын, кюннге тутуб кюнюш кибик окъаларын (Б. М.). Къой сюрююм аллымдады, - гузаба барама мен суугъа сюрюб аланы (К. А.). Ким эсе да оюм этиб тизгенча, тизилгенле сынджыр таула, саф къурай, акъ дууадакъ кёксюл кёлде джюзгенча, башым бла джюзюб барад толгъан ай (Къ. Н.). Ёлген ёлюб, джаны сау, башын алыб, ташха-таугъа чачылыб, ууакъ-ууакъ Джамагъатда джан къалмагъанча болду. (Б.М.). Кюн батыб, Теберди суудан къалын къарангы бери чыгъыб, ууакъ-ууакъ уюб, тау этеклеге, андан тауларына, алай эте келиб, мийик кёкге къалын джабыула джайылдыла. (Б.М.). Тюз бусагъатда, джомакъ айта, накъут бюртюклени чачыб, кёкню юсю бла озгъанча, Къой джол, Алибек башындан башланыб, Къобан бла Теберди суу бир-бирине къошулгъан джер табагъа къуйругъун созуб тургъанча кёрюнеди. (Б.М.)

9-чу иш. Айтымланы баш членлерин табаргъа, аланы къалай къуралгъанлары белгилей кёчюрюрге.

Кёзбау затлагъа кесин алдатмай джашагъан инсан ёкюнмез артдан! Кеси кесин кемсиз суйген адамдан хар бир джан да, хар инсан да кюеди. Ана тилинг ана сютге джууукъду, къан бла сингиб, къуюлады ангынга. Къан ургъанча, ол да уруб тур-лукуду, сабийликден сингдиралсанг къанынга. Къаргъа, излеб кёгюрчюннге ушаргъа, юсюн-башын чал боятханд сёлешиб, ёчлюгюн а мыллык таба учаргъа къоялмагъанд не къадар да кю-решиб. Джашаугъа сен бегитмесенг кесинги, бир ишексиз,

кёрюнеди кьоркьуулу; деменгили этилмеген кёпюрню чайкьаб турад ургъан сууну толкьуну. Бузлаб кьалма, бузлу кьарам эслесенг, аллай ышан адамлыкьдан кериди; джылы кьара, бираз эсли бол да сен, джылы кьолда буз сюммек да эрийди (Къ. А.).

10-чу иш. Берилген сёзтутушла бла эки составлы джайылгъан айтымла кьураб джазаргъа. Белгиленген сёзлени маъаналарын сёзлюкде табыб ачыкьларгъа.

Алтын сагъат, кюйген агъач, Учкулан ёзен, **кьуу кьабындырыргъа**, хапарда айтылгъан, ёзенни сууукь ташлары, онджети джылында, таныш джолда, туугъан джуртунг, **кьотур кьаяла**, ташлы тар ёзен, джазыу элтген, **боз бетли** букьу, темир чыбыкьла, **аргъышха баргъан**, джау сюртюлмеген **тохунла**, **улоу табаргъа**, **линейкада келгенле**, озгъан джыллары, чыпчыкьны кьанатлары, **элияча** гюрюлдей, **алтын тохана**.

8-ЧИ ДЕРС

АЙТЫМНЫ БИРТУКЪУМ ЧЛЕНЛЕРИ

Бу соруулагъа джууаб конспект халда хазырлаб келирге:

1. Айтымны биртукьум членлерин ангылатыргъа.
2. Биртукьум членлери болгъан айтымлада тыйгьыч белгиле.
3. Биртукьум членле бла келген джыйышдырыучу сёзле.
4. Джыйышдырыучу сёзле бла джюрюген тыйгьыч белгиле.

Керекли литература

1. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1968.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.

6. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Вып.1. - Нальчик, 1977.
7. Ахматов И.Х. Образование структурно-семантических типов безличных предложений в карачаево-балкарском языке // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. - Вып.1. - Нальчик, 1979.
8. Ахматов И.Х. Определение безличности предложения в карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1970.
9. Ахматов И.Х. Толтуруучу эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1982.
10. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
12. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
13. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
14. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
15. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
16. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
17. Карчаева Х.Ж. Болум эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1987.
18. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке. Конспект лекций. – Нальчик, 1993.
19. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Книга, 2000.
20. Кетенчиев М.Б. Именные безличные и косвенно-субъектные предложения в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2003.
21. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2002.
22. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде ат айтымланы

- форма-магъана джаны бла тинтиу. – Нальчик, 1996.
23. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Текстни окъуб, оюм этерге. Биртукъум членлери болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинте джазаргъа.

Къысымлылыкъ бла чыдам бир-бири бла байланыбдыла. Чыдамынг болмаса, къысымлыгынг боллукъ тюлдю, къысымлы болмасанг, чыдамынг къайдан боллукъду. Къысымлыкъ адамгъа дженгиллик, дюргенлик, уллу кёллюлюк этдирмейди, керексиз сёзлени сёлешдирмейди, кесин махтатмайды, биреуню сёзюн этдирмейди, атлар джерин билдириб атлатады, башха биреуню аягъын басдыртмайды. Бу затланы толтуруб джашар ючюн, адамгъа тёзюм керекди. Тёзюм, чыдам – быланы магъаналары ачха, сууукъгъа, джалангачлыкъгъа, къыйынлыкъгъа тёзгенча болмай, кесингден башханы акъылына, динине, оюмуна, сагъышына, сёлешгенине, сен ушатханча сёлешмей эсе да, сенича ангыламай эсе да, анга тынгыларгъа, ийилирге кереклинги билдиредиле. Сени бла сёлешгенни кёлюн кёлтюрюрге, джанына тиймезге билирге керекди. Сёлешгенни аузуна чабыб, сёзюн бёлмей, аны сёзюне эсинги бёллюб тынгылай, айтхан хапарын ушатмай эсенг да, хапарына къызындыра эсенг, сора сени тёзюмюнг, чыдамынг да барды, сен адебли, джарашыу адам болургъа тыйыншлы боласа. (Б.Ю.)

2-чи иш. Сёзлени магъаналары бла интонациягъа артыкъ эс бёле окъургъа. Биртукъум членлери болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени салынууларын ангылата кёчюрюб алыргъа.

Кече ауур, къарангы, къара... тангны джарымагъанына бир къара. Энди мен кёрдюм, билдим заманны, ол сансыз, санаусуз джылланы. Долайны джырлай ишледим, келгени кибик алгъындан, аны ючюннге назмуму майы кёб болду агъындан. Эшта, ёр да, эниш да кёб болур джерде, джюрек, сен а, эриш да, Гемуданы джерле. Сеннге къартлыкъны, ёлюмню да кьоймазма, ала шыбыртсыз келедиле да... Хаман кёкге таралыб, термилиб, джаным тёнгекде инджилди да, бир дарман, себеб излюб окъудум Къуранны, Тауратны, Инджилни да. Къыш мени кёлюме ыхдырылгъан кибик, джюрегим турады къайнай, боранлай, джазгъы кюн а чуакъды, джылыды, рахатды... Къара

джюреклиле да бу акъ дуняда джашайла, къара иннетлерин тым этиб, бизни тынгыбызны ашайла. (Лайпанланы Б.)

3-чю иш. Назмуну кечюрюб алыргъа. Автор кесини сезимлерин къаллай ма- дарла бла ачыкълагъанын тинтерге. Биртукъум членлери болгъан айтымланы белги- лерге.

Бир айдан былайдан кетерикме,
Бошлукъгъа, шошлукъгъа, элиме.
Таулада «ох» деб мал кютерикме,
Къан таула кезюме керюне.
Аякъ тюбюмде джукъ атылад деб,
Ишекли болмай, джерни басарыкъма.
Джуртну сууундан тутуб, къаясындан
Салыныргъа да, тюзю, базарыкъма.
Кекден да, джерден да, таша да, туру да
Къуру да къарайды, марайды ёлюм,
Саны сауну да джаны джаралыды,
Ол къайда, къалай басалыр кёлюн?
...Алай а, алай а, алай а
Кёлге не асыу, не асыу андан?
Сылтау да, чурум да табыб,
Адамны ёлтюреди адам...
Бир айдан а былайдан кетерикме
Бошлукъгъа, шошлукъгъа, элиме,
Акъ таулада джашау этерикме,
Къан таула кезюме керюне.
Акъ таулада джашау этерикме... (Лайпанланы Б.)

4-чю иш. Айтымлада биртукъум членлени къайсы сёзле бла байламлы болгъанларын ачыкълай, тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылата джа- заргъа.

Таулада кёб къар эриген болур, Къобан, къаралыб, таш, агъач табханын келтириб, кёпюрню ара бедженине къалайды. Бу хапарчы гымышсакъал къартны старшина неда бир уллу оноучу болгъанын сормагъанлай ким да танырыкъды. Къап-къара бухар бёркю, уллу алтын бычагъы, алтын къамасы, аны кибик аллай белибауу, гёроху, алтын хазырлары, имбашларында, джым- джым джылтырай, погонлары, кёкюрегинде медаллары, ат- лагъаны сайын ала да, сагъатны маятнигича, чайкъалыб зынгырдай эдиле. Къайдан болады джангур: элни джартысы

намазгъа джюрюмейди, садакъаны, фитирни унутханды. Ол, эсгериб, тегерегине къарагъынчы, бир белек таш башына, сыртына тийиб, къалайгъа къараргъа билмей, афенди, чыгъана салынган хунаны башы бла тюшюб, этегини да джартысын чыгъанада къоюб, баш энишге айланыб, мукъут болуб къачыб кетди. Ол бир-эки джылдан бир айны, ай джарымны тургъан болмаса, мында кёб турмайды. Тау суу, терен джерлеринде кёмкёк кегерсе да, тюбюнде болгъан тюрлю-тюрлю ташланы, кюн таягъы тийген сынган миялача джылтырагъан къумну, адам джууукъ келиб къарагъанлай, къаралыб, тёрт джанына къачхан къарасырт чабакъланы, джайдача, джашырмай кёргюзеди. (Ап-паланы Х.)

5-чи иш. Джазаргъа. Айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге. Биртукъум членлери болгъан айтымланы тыйгъыч белгилерини салынганларын ангылатыргъа.

Къанамат, окъдан, отдан къоркъмагъан джигит адам болса да, бир кесекни джунчуб турду. Атам къатыш Ташчыдан Семён деб бир иги адам келгенди. Къандаурну, Апанасны, ол къауум адамланы кёрюб болмайды (А. Х.). Сёзлерибиз джарыр ючюн Кюнча, Айча, сёзлерибиз джарар ючюн кюнча, айча, селешейик къарачайча. Элиблеча, сыйлы эллерибизде, джандетлеча, ариу джерлерибизде къарачай тилни берекети турсун (Л. Б.). Башха джуртда башха халкъ бла джашаргъа тюшсе, ол халкъны тилин, адетин да билirme (Л.Б.). Сен къоркъмайса халкъынга, тилинге – сени халкъынг болады миллиард. Башха халкъ джутар деб, къоркъмайса халкъынга, дининг, адетинг да турады. Сен уллу халкъса, бек уллу халкъ. Кюч, не хыйла бла гитче халкъланы тиллерин, динлерин, адетлерин, тарихлерин унутдуруб, кесинге къошарыкъ тюлсе. Сен алайсыз да, аласыз да кёбсе, пелиуанса, аллай учуз, гюнахлы ишледен керисе (Л.Б.). Кёбню кёрген, кёб джашагъан, айтыр, джазар заты да кёб болгъан адам эди Хусей, муратлары кёб эди, ашхы эдиле ол муратла... (К.Б.).

6-чы иш. Айтымланы къайсы членлери биртукъум болгъанларын черте джазаргъа.

Айрымканны ол джаны – къарагёген, бу джаны – тал чыбыкъ, арасы уа – шаптал. Къобан эки бёлюннген джерде, айрымканны къарауулуча, къыш да, джай да Кюмюш Акканы тирмени сиреледи. Кёб адамыны кёзюн къысханды, кёбню ашыргъанды Кюмюш Акка Къарачай къулакъгъа – къабырлагъа.

Бушу, кьайгы, кыйынлыкъ джерге бюгюб кюрешселе, насыб юлюшю тиреу болуб, ёрге кёлтюрюб кюрешеди. Кюмюш Акканы юлюшюнден не кьадары кьорагъан эсе да, тауусулмагъан эди ол: дагъан, тиреу болуб тургъан джашы Ахмат биргесине эди. Элде кьалгъан сабийлеча, джай, кыш да Кьобанда ашырама кюнюмю. Кьайгы, бушуу джокъду дуняда, бизни элге келлик тюлдю, деб тура эдим. Элибизни тегереги тау эди, мийик эди, не кюрешсе да, ёталмазча эди бизге кыйынлыкъ. (Батчаланы М.)

7-чи иш. Айтымланы джазаргъа, синтаксис джаны бла сюзерге.

Джазыучу, Кьурманбай бла Кьурманакъайны, Салихни эмда башхаланы юйдегилерин, юй джашауларын суратлагъан бетледе, тенглешдирген мадарла бла хайырланыб, адамланы халилерин суратлайды. Ачлыкъда, джаланнгачлыкъда джашайды Исхакъны юйдегиси. Ёмюрюн джалчылыкъда ашыргъан Исхакъ джашы Халилни джашауу, ёмюрю да кесиникине ушарыгына ажымсыз болады: тогъуз джыл болгъан джашчыгъын байгъа джалчылыкъгъа береди. Фольклор сюжетге таяна, Лагуч улу Джемалудин «Хирчача» деген поэманы джазгъанды. Бу поэма ашхылыкъ бла аманлыкъны (итликни), суймекликни, тенгликни, шохлукъну, адебликни юсюнденди. Романда суратланган ишле кертидиле, асламысына документлени тамалында джазылгъандыла. Орус тилде басмаланган газетледе, журналлада, суратлау литература джыйымдыкъ китаблада кёб миллетли Къарачай-Черкес областны джазыучуларыны, аланы арасында къарачай джазыучуларыны чыгъармалары да орус тилге кёчюрюлюб чыкыгъанлай турадыла. (Къ.А.).

8-чи иш. Джазаргъа. Айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге. Биртукъум членлени белгилерге.

Ол гырджын бюгюн да кёзюме кёрюне турады: уллу тегерек гырджын, кып-кызыл бишген, джумушакъ, будай гырджын. Поезд бла барабыз, тенглеринг бла ишлеген да, джюрюген да кьалай игиди! Селешгенибизни, кюлгенибизни тохтатханлай, кёзюме Ахмат кёрюнеди. Джолчукъда тюбеб, ол кюн юйюбюзге баргъанымы кечесинде бир кьуджур тюш кёрдюм: мен джер джюзюню тюз киндигиндеме. Халым джарыкъды, насыблыды. Кьолумда тамам джер джюзюню кесича бир мазаллы гырджы-

ным – кып-кызыл бишген, кёбген джылы гырджын. Алайда бузланы ол гырджынны джылыууму эрите болур экен?! Аллым бла менича джарыкъ, насыблы адамла хаман озуб барадыла. Ол мазаллы гырджынымдан бирер кесек аланы хар бирине береме.

Мен да кёл баса башлагъанымда, онг джаныбыздан, тюз мени къатымдан, отча, кёзлери джана, бир джаныуар чыкъды. Мен Москвада джашагъанлы джыл джарым болады. Мында мен хар нени да джаратама: театрланы, мийик юйлени, ариу орамланы. (Байрамукъланы Х.).

9-чу иш. Тестни окъургъа, биртукъум членлери болгъан айтымланы джазаргъа.

Джетегейли-джети джулдуз. Джети джулдуз, джети кюн тамчы, джети тюгенмезлик хазна... Ичлеринде кюн ойнай-кюле тургъан чыкъ тамчыланы ууучунга джыйыб, къобан этгенча, эл-элге айланыб, таурухчуланы, джомакъчыланы, джырчуланы, сёзге усталаны табыб, аладан бюртюк-бюртюк джыйыб, ташын, хансын ариулаб, заманга кёре джарашдырыб, ма деб, окъуучугъа китаб этиб берген, бизни сартын, кыйын ишди. Бу ишде терен билимден, замандан, этерге излегенден сора да талпымакълыкъ, тёзюм, халкъны алтын сёзюню багъасын билиу керекди. Бешике сабий ышаргъанча, уядан чыпчыкъла учханча, кёк джашнагъанча, сейирди халкъыбызны сёзю: керти эрлени суратлагъан нарт таурухла, кёзбаулу джомакъла, тюшча, сейир таурухла, эсинги къозгъагъан нарт сёзле, къанат берген джырла, элберле, белляула, алгъышла, халкъ хапарла, айтыула... Сууну шоркъаларыча, кёб ауазлыды халкъыбызны сёз байлыгъы, чомартды, ётгюрдю, назикди. Джаугъа джаулукъ, тенгнге тенглик эте биледи. Эрге къанатды, сабийге аламатды, къартха джубанчды. Халкъгъа сыйды, джазыучугъа, суратчыгъа ёмюрлюк юлгюдю. (Къагъыйланы Н.)

10-чу иш. Айтымланы джазаргъа, синтаксис джаны бла тинтерге, биртукъум членлени белгилерге.

Шахардан кюн батхан джанында чегетле башланадыла: нарат, нызы терекле, чапыракълы терекле ёседиле (Л.С.). Кылыч бир джауну башын кесер, керти сёз минг джауну башын юзер (нарт сёз). Биз да... халкъыбызны бу сейир сёз байлыгъы, суу юзюлмей баргъанча, тёлюледен тёлюлеге джайыла, дуния

тынчлыкъгъа, къарнашлыкъгъа, шохлукъгъа, джигитликге, джигерликге джол ача, заманыбызгъа асыл къуллукъ этер деб турабыз. (Къ. Н.). Къурч къылычым, ийнан, сени ёмюрюнге кюмюш кибик джылтырагъан темиринге, не къынынга, не сабынга – бир джеринге не кесек да букъу ышан къондурмам (О.М.). Гюлню игиси – келбетли, ийисли (Ё.М.). «Мен кирейим да барайым Къыямытлагъа, мени кёрсе, къоркъар да джукъ айтмаз», - деб келди Къасымны кёлуне (А.Х.). Къанамат, джашагъан джерини тегерегинде не болгъанына къараб, джолуна, ташына, агъачына шагъырей болуб, элге тюшерге кесин джарашдыра, от этиб, чабырларын тизе тургъанлай: «Кечегиде от джарыгъы узакъгъа барады, кенгден кёрюб, келиб тутуб къоймасынла; эртденблагъа сау чыгъа эсем, дорбунну аллына хуна этмей къоймам», - деб кёлуне келди (А.Х.). Билими, адамлыгъы болгъан, сабыр, ишге кесин берген, халкъны, ана тилин, ана литератураны суйген огъурлу адам эди Тохчукъланы Хусей (К.Б.).

9-ЧУ ДЕРС

АЙТЫМНЫ ДЖАЯКЪЛАГЪАН ЧЛЕНЛЕРИ

Соруулагъа джууаб берирча, хазырланыб келирге:

1. Джаякълауну ангыламы, анда интонацияны магъанасы.
2. Къошакъ сёзлени джаякълаулары.
3. Болумланы джаякълаб келиулери:
 - а) этимсёзлеуден эмда этимсёзлеу айланчладан къуралгъан болумланы джаякълаулары;
 - б) этимсыфатладан эмда этимсыфат айланчладан къуралгъан болумланы джаякълаулары;
 - в) сёзлеуледен къуралгъан болумланы джаякълаулары;
 - г) ачыкълаучуланы джаякълаулары;
 - д) толтуруучуланы джаякълаулары;
 - е) айтымда кескинлеучю эмда айгъакълаучу сёзлени джаякълаулары.

Керекли литература

1. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.

2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1968.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Вып.1. - Нальчик, 1977.
7. Ахматов И.Х. Образование структурно-семантических типов безличных предложений в карачаево-балкарском языке // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. - Вып.1. - Нальчик, 1979.
8. Ахматов И.Х. Определение безличности предложения в карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1970.
9. Ахматов И.Х. Толтуруучу эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1982.
10. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
12. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
13. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
14. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
15. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
16. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
17. Карчаева Х.Ж. Болум эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1987.
18. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке.

- Конспект лекций. – Нальчик, 1993.
19. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Книга, 2000.
 20. Кетенчиев М.Б. Именные безличные и косвенно-субъектные предложения в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2003.
 21. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2002.
 22. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде ат айтымланы форма-магъана джаны бла тинтиу. – Нальчик, 1996.
 23. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Айтымланы джазаргъа. Джаякълагъан членлери болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге.

Билмейме, къачан кёрюрге сени: къар да джауады, джайгъа да къарамай, гюл да чакъгъанды, кюннге да къарамай, къачан болса да кёрюрге сени (Л.Б.). Арбазгъа киргенлей, башын босагъа юсюне салыб джатыб тура эди бир мазаллы ит (А.Х.). Мен, бютеу Кавказны адамларыча, къара шинли, ол а акъ шинлиди ансы. Эшикден акъырын кириб, гёгенни столгъа сала, «айран» деб мыдах айтама (Б.Х.). Муху Башында, кенг чатны кюнбет джанында, уллу сыйдам тапхырда акъ сюртюлген бышлакъ завод турады. Аны тегерегинде, сууну эки джанында, къулакъ аузчукълада малчыланы къошлары, бузоу орунлары кёрюнедиле (Х.О.). Къызыл Аскерни командирлери бла аскерчилеринден бир бёлек, аланы ичинде лейтенант Къасай улу Осман да, Белоруссияны немец аскерле алгъан джерлеринде, таша джолла бла, чегетле бла, кечеги джолоучу болуб, кеслерини аскер бёлеклерине къошулур мурат бла, ачлыкъда, джалангачлыкъда фронт таба айландыла (Л.С.). Ёртенланы Азрет, алайыны редактору, Къарачайны белгили поэти, ёрге къобуб, къолуму тутду. (К.Б.).

2-чи иш. Текстни джазаргъа. Джаякълагъан членлери болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге.

Могилёв – уллу темир джол узелди. Ол шахар Днепр сууну бойнундады. Къара тенгизден башлаб, Могилёвдан, Смолен-

скеден да ёрге барыб, Дрогобуж шахаргъа дери Днепрде кемеле джюрюйдюле.

Алай бла Могилёв, кёб адамы, кючлю промышленносту болгъан, алапат темир джол, шоссе, суу джоллары болгъан шахар, немецлени кьолларында эди.

Партизан кьазауатны тактикасына Могилёвну тегереги джерлени таблыгы аз тюлдю. Алайдагы джолла чегетлени ичлери бла барадыла, элчикле чегет талалада орналгъандыла. Асламысына, кыйырдагы юйле чегет кьалынына бёленибдиле. Чегетден чыгыб, элчиле бла байламлы болургъа, чырпы тюбюнде бугуб, душманны аллын сакъларгъа, кесинги кёргюзтмегенлей, туурадагы оккупантлагъа бетджандан от ачаргъа, чабыуул этерик джеринге ташатын, шыкьыртсыз келирге, кючю кёб душман, урушда онглай тебресе, кесинге хыянат этдирмегенлей, джанлаб кетерге, кьысхача айтсакъ, партизан кьазауатны тактикасына алайлары бек таб джерледиле. (Лайпанланы С.)

3-чю иш. Текстде джаякылагъан сёзлени табыб, аланы айтымда кьаллай член болгъанларын белгилей джазаргъа.

...Не заманда да хомухлукъ, кьоркьакълыкъ адамгъа игилик келтирмегендиле. Урушда уа – артыкъ да бек. Джюреклерине кьоркьакълыкъ кирген аскерле джартысына хорланыб бошагъандыла, дегенди Суворов. Къанлы джау бла уруш этген заманда, эсинге-бусунга келмегенлей, джюз тюрлю табсызлыкъгъа тюшерге боллукъса. Джунчуб, кьалай этерге билмей, керексиз кыскыныкга кирсенг, не кесинге, не аскерчи тенглеринге заран болгъан болмаса, хайыр эталлыкъ тюлсе. Ол зат Бийнёгерни юсюнде да бек ачыкъ танылады. Эшитдигиз кесигиз, алгы бурун джунчуб, тюз оюм эталмай, фрицлени колонналарына кьошулуб кетгенин. Джунчумаса, немецлени кесибизникиледен айырыргъа уа биллик эди. Бийнёгер, кеси айтханлай, сылхыр кьой чыгъанакъгъа киргенча, аджашыб, алджаб, джаны саулай кеси барыб, немецлени кьолуна тюшдю. Ол, заманында эсин джыйыб, батырлыкъ этмесе, анга не боллугъу, мен айтмасам да, белгиледи. Алай а бек табсызлыкъда кесин эркишича джюрютгенинде, хорлам аны джанында болду. (Эбзеланы Х.)

4-чю иш. Текстни джазаргъа. Джаякълагъан членлери болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге.

Тау суула, минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, къулакъла сайын, ашыгъыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгъыргъан таууш эте, энишге къуюлуб тюшуб, сора уллу ёзенде дагъыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къуюлургъа ашыгъыш келедиле.

Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген тауушла – Къобан сууну, аны кибик, джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топуракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

5-чи иш. Джаякълагъан болумлары болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинте джазаргъа.

Кюнбетде къойланы ызындан сызгъыра барады къойчу. Къойла бла бир эчки болса, эчкиле хаман джюрюрге тартыб, къаягъа-ташха миниб, къалгъан малланы отларгъа къоймайдыла. Эчкиле хаман алгъа барыб, къойла да аланы ызларындан тохтамазгъа кюрешиб, джоппу боладыла, бир-бирин тюрте да бара, узакъ джолгъа барыб, къойчуну джанындан этедиле.

Сюрюучю, ууакъ сызгъыра, асыры алгъа чабхан малны, таш ата да, ызына тыя, одал чапыракълы бир чунгургъа джетгенинде, кюн, тауладан иги чыгъыб, малны, адамны да аркъасын къыздырды.

Таулада, эртденнгиси сууукъ болуб, экинчи, кюн тийиб къыздырса, малны, адамны да джукъусу келсиб, джерге бауур бериб къалкъыргъа бек сюедиле.

Къойла, джити хансдан асыу алыб, джер-джерде къара джоппучукъла болуб джатдыла. (Аппаланы Х.)

6-чы иш. Берилген сёзтутушла бла айтымла къураб джазаргъа. Аланы ючюсюн синтаксис джаны бла тинтерге.

Иннет тазалыкъ, таукел къошулургъа, сюрюучю джашчыкъ, ашхы адетле, адамлыкъны суратлай, джарау болгъан, Индишни хыршысы, Къаракентни къайрагъы, джая бели, чыныкъгъан

кьолла, джохар сахтиян, деу санла, алтын кюренли от тогъай, кьылычны сюлпюгюр ауузу, сослан кьалала, мермер тохана, белеуютю болмагъан.

7-чи иш. Берилген сѣзтугушла бла айтымла кьураргъа; магъаналары белгили болмагъан сѣзлени, сѣзлюк бла хайырлана, магъаналарын ачыкъларгъа.

Суусабын кесерге, джолну кесерге, хакъны кесерге, маймѣзню кесерге; дюрген сѣлеширге, оспар тил, хылеу согъулгъан, бѣгек джюреккли, гымых гелеу, солум кырдык, гѣбеллик этерге, таджал кибик чыныкългъан, кьазакъ бѣрю, улоу мадарларгъа, гѣзет этерге.

8-чи иш. Джазаргъа. Айтымланы синтаксис джаны бла сюзерге.

Кеминат, кьарангы кьатын болса да, адамлагъа аманлыкъл излемеген, ич ишленмеклиги болгъан, суююмлю сѣфатды. Байрамукъланы Халиматны сѣз усталыгъына, тил байлыгъына Къарачайны эски эллерини биринде кеси кьыйыны бла джашагъан керти элчини юйдегисинде тууб, халкълыны ичинде джашаб, ѣсуб, аны халисин, адетин, джоругъун, накълырдасын, чамын, оюнларын, нарт сѣзлерин тикирал билгени уллу болушлукъл этеди.

Романда суратланган затланы биз, кюзгюдеча, кѣзюбюзге дженгил огъуна кѣргюзтуб, геройланы джашауларына кириб, ала бла бирге джашаб кьалгъанча болгъанны кьой, ол адамла бла китабны биринчи бетлеринден огъуна шагълрей болуб кьалабыз, ала бла кеси аллыбызгъа сѣлешебиз. Хар героину сѣз урумундан ким болгъанын, джангы джашаугъа кьаллай иннет бла кьарагъанын, аны джамагъат ичинде социал орнун, джашау сезимин, хали шартларын, культура ѣсюмюн ангылаб кьоябыз. (Байрамукъланы Х.).

9-чу иш. Айтымланы керекли тыйгълыч белгилерин сала джазаргъа. Аланы нек салыннганларын ангылатыргъа.

Кьарангы болуб кѣз байланыб башлагъанды. Ол аман бизни бла чыгълыб кьайсы тыгълырыкългъа эсе да кириб бир ишексиз бугълуб кьалды. Кьыл кьобузну кьылы бек тартылыб юзюлюрге хазыр болуб тургъанча Къанамат аны эшитгенлей кѣзлери чартларгъа джетиб секириб кьобуб кьычырды: «Тау суула энишге бармай ѣрге барсала да бу тар ѣзеннге кьан джауб толтурса да

мен бюгече аны тюрмеде кьоймам» - деб секириб быкьыны алыб тебреди. Къасым ызына кьайытханын ушатмаса да элге кьайытыб киргенлей Токъалны юйюне чабды. Кимле эселе да экеулен чурукъ таууш эте анга да кьарамай гузабаланыб оздула. Сермеб эшикни кьадауун салыб чабыб кьазлагъа баргъанында Баттал тылпыуун чыгъаралмай кьазланы кьуууб айлана эди. ...Тийрелеге айланыб кьазанланы чоюнланы тутуб аланы да мыртазакълагъа кёлтюртюб сыртларында зынгырдата алларында праулен таба айланса мелте чырмалгъан уллу бычагъына бир кьолу бла таяныб бурнуну тюбюнде джабагъыгъа ушагъан эки устуккуну да кьайырыргъа кюрешиб аскер тамада аскерни алында баргъанча барады. (Аппаланы Х.).

10-чу иш. Айтымланы тыйыншлы интонация бла окъургъа. Джаякълагъан членлери болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинте джазаргъа.

Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу,
Хора, деу аджир атангды,
Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу
Къарачай байтал анангды.
Джарыкъ кёллю, сыркыу санлы, камсык тайчыкъ,
Джулдуз къашхалы, къанторучукъ, акътуякъчыкъ,
Минги Тауну кёк бузларындан саркъгъан,
Къулакъладан кёмюклениб, саркъыб акъгъан,
Ёзенлеге шууулдашыб, чабыб эннген,
Асыры ариудан, тюб ташлары кёрюннген,
Таза чокъуракъ сууладан ичгенсе,
Мал айнытхан Бийчесын джайлыкъда,
Аяз къакъгъан ариу, салкъын сыртлада,
Гымыш гелеу, солум кырдыкны отлаб,
Къуйругъунгу къалач этиб, сен, дыбыртлаб,
Анангы тегерегине чабыб, ойнаб,
Сокъур чибин къабмагъанлай ёсгенсе. (Орусланы М.)

11-чи иш. Айтымланы сюзерге, джаякълагъан членлени белгилей джазаргъа.

Къарыусуз юйлени тиширыулары, амалсыз дыгалас эте, Мёлеханны кьолтугъундан кириб, аны джыламугъуна кеслери-никин кьоша, Къасым да, ызындан атлаб, кёлюн басаргъа кю-

реше, чирик, топуракъбаш юйлени ортасы бла тар орамгъа ташайдыла.

Къайгъыгъа басынган эллиле, амалсыздан баштёбенлерине къараб туруб, Къанаматдан болушлукъ излегенча, кюн чыкъгъан джанында чалбаш таулагъа арала, бурун таууш чыгъара, бирер тар тыгъырыкъгъа сингдиле. Кюбюрню башы ачылгъанча, тегерегин мийик таула киришлеген ёзеннге, кечеги къарангы джабыуун джайыб, кёкню зугул кёрюннген джартысын, къачхы джарыкъ кечени джулдузла, кёз къыса, джасагъандыла. Бай юйлени терезелери джарыб, согъумгъа къырылгъан малны башын, аягъын юютген ийиси, джолда кечирек озгъан адамланы бурунларына кириб, аууз сууларын келтиреди. Бир-бирине къабыргъаларын бериб, оюлсала да, бир-бирлери юсюне чириклери тюше тургъан топуракъбаш юйлени артында къачан эсе да тегерек агъачдан керкилиб этилген эски топуракъбаш бау, тюгел оюлуб да бошамай, джерге узалгъан бурунгу къартча, аллына гампил болуб турады.

3-ЧЮ СЫНАУ-ПРАКТИКА ИШ

КИРИШ СЁЗЛЕ. АЙЛАНЫУЛА

10-ЧУ ДЕРС.

КИРИШ СЗЛЕ БЛА АЙЛАНЫУЛА

Соруулагъа джууаб хазырларгъа, 7-чи эм 9-чу соруулагъа джууаб джазма халда, юлгюле бла бегите джарашдырыргъа:

1. Кириш сёзню ангыламы.
2. Кириш сёзлени айтымда джюрютюлюулери.
3. Кириш сёзлени къауумлары:
 - а) къуру кириш сёзлени къуллукъларында джюрюген сёзле;
 - б) кириш сёзлени къуллукъларында да, айтымны членлерини къуллукъларында да джюрютюлген сёзле;
4. Кириш сёзле бла кириш сёзтутушла.
5. Кириш сёзле бла кириш сёзтутушланы къауумлары:
 - а) адамны айтхан ишини боллугъуна ишекли неда ажымсыз болгъанын таныхан сёзле;

- б) айтылгъан затха ийнандырыр ючюн джюрютюлген сёзле;
- в) тилекни танытхан кириш сёзле;
- г) тюрлю-тюрлю сезимлени танытхан сёзле д.а.б.
- 6. Кириш айтымла.
- 7. Кириш сёзле бла, сёзтутушла бла эмда кириш айтымла бла джюрютюлген тыйгъыч белгиле.
- 8. Айлануу, аны ангыламы.
- 9. Айлануула бла джюрютюлген тыйгъыч белгиле.

Керекли литература

1. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1968.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Вып.1. - Нальчик, 1977.
7. Ахматов И.Х. Образование структурно-семантических типов безличных предложений в карачаево-балкарском языке // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. - Вып.1. - Нальчик, 1979.
8. Ахматов И.Х. Определение безличности предложения в карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1970.
9. Ахматов И.Х. Толтуруучу эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1982.
10. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
12. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лабора-

- тория ишле. - Нальчик, 1986.
13. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
 14. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
 15. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
 16. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
 17. Карчаева Х.Ж. Болум эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1987.
 18. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке. Конспект лекций. – Нальчик, 1993.
 19. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Книга, 2000.
 20. Кетенчиев М.Б. Именные безличные и косвенно-субъектные предложения в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2003.
 21. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2002.
 22. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде ат айтымланы форма-магъана джаны бла тинтиу. – Нальчик, 1996.
 23. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Айтымланы джаргъа, алада кириш сёзлени эмда кириш айтымланы белгилерге.

Амманы сагъышлары

Биз эшитгеннге кёре, тутмакъла, тюрмеден ычхыныб, ол тегерекде къалын орманда бугъунуб айланадыла. Ким биледи, аланы ызларына джыяргъа къарыуларындан келирми? Насыбха, кишиге заран салмагъандыла, алай а, ийнаныгъыз, кече орнума кириб, тынч джукълаялмайма, кёзюме бир затла кёргюзюб. Аллах бирди, аман адамгъа тюбегенден эсе, джыланнга да тюбе. Мени сартын, кърал айыбына джолукъдургъан адамлагъа салынган къаза къатыракъ болургъа керекди. Биринчиси, терслиги болмагъан адамланы тутмазгъа, экинчиси - терс, осал иш эт-

генлени башларына бош этиб кьоймазгъа. Айхай, бизде ачхалы-бочхалы кьайда да тюз болуб чыгъады, джарлыгъа уа – джалгъан таякъ. Мени акъылыма кёре, улхучулану да аямазгъа керекди. Сёз ючюн, кьуллукъчула миллетден, гыл тюшюрюр умутда, ачха юзе эселе, улху бергенни да, улху алгъанны да бирча джууабха тартадыла. Мен ангылагъаннга кёре, былайда тюзлюк бузулады, нек дегенде, барыбыз да билгенча, бир адам да кесини ырысхысын, мюлкюн неда ачхасын улхугъа разы болуб бермейди, амалсыздан, дьгаласда береди. Алайды да, кьралны джорукъларында да барды алкьын джетишмеген затла, бир ишексиз, аланы да тюзетирле джанлары ауругъан, тюзлюк излеген адамла.

2-чи иш. Берилге сёзле бла сёзтутушланы кириш сёзле эте, айтымла кьураб джазаргъа.

Марджа, тейри, тейри адамы, оллахий, тоба, тоба-тоба, асто, ёлейим, ийнан, насыбха, бир ишексиз, ажымсыз, айхай, ким билсин, кьайдам, билдиргенлерине кёре, эшта-эшта, ант этдир, билгенингча, кёргенигизча, белгилисича, яраббин, мени сартын, баям.

3-чю иш. Айланыулары болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинте джазаргъа.

«Джамагъат, бюгюн бютеу элни уруннганын, тиширыуун, эркишисин, уллусун, гитчесин да Биринчи майны кьууанчы бла алгъышлайма!» - деди Мустафа, эки кьолу бла да трибунаны агъачындан тутта (Б.Х.). «Ий, комиссар, эркинликни берчи меннге!» - деб Залихат кёб тиледи комиссардан (Б.Х.). Джигит, кьоркъма, ишле онгунадыла (Х.О.). Огъай, Сослан, не болады, не кьалады, кюндюз, ышаныб, кесинги иерик тюлме (Х.О.). Алан, Мусса, бюгече эки кьоюм ауур асхаб чыкьгъандыла, ауруу тюл эсе, не болгъанын билалмайма (Х.О.). Кьылкьыярым, джандан суйген кьурч кьылычым, сени бла биргеди, шохум, мени антым (О.М.). Бедеу сыртлы, бёгек джюрекли тору атым, кьыргъый санлы, джохар джаллы хора атым, дюлдюр атым, сен тулпарса, тарпанса, таджал кибик, чыныкьгъанса, кьатханса (О.М.).

4-чю иш. Кириш сёзлери неда айланыулары болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинте джазаргъа.

-Джолдаш командир, - деди связной, - бёлек, тохтай да, флангаларына разведка эте, бек акъырын келеди (Л.С.). Лёша, бизни юсюбюзден сёлешген болмаса, кесинги экипажынгы юсюнден джукъ айтмадынг, ючюгюзню машинадан секириб тюшгенигизни кёрген эдик, андан ары хапарсызбыз (Э.Х.). Белгилисича, хар юй кесини джашаууна керекли затланы кеслери этгендиле (Б.Ю.). Къайнай-къайнай, сууу къуругъан къазаннга ушама, къыйын джюрегим, чаба-чаба, талагъы тургъан аджирге ушама, джюрюк джюрегим (Л.Б.). «Керти да, бу эмегенде къарыу бар кёре эдим», - дегенди Сосуркъа (фольк.). «Кёремисе, дохтур, Жоржикни аягъын къысдыргъандыла, анга къайгъылы болгъандан, къалайгъа кирирге билмей турама», - деб, стол тюбюнде чибинлени тутаргъа кюрешиб ойнай тургъан маскени къойнуна алыб, аягъын дохтурну кёзюне тутду (А.Х.). Ой аманла, тынгылагъыз Апсатыны кююуне, биз барабыз чомарт байны ююуне, ой аманла, эртдемба эртде туругъуз, аджаллыгъа сауутсаба къуругъуз (фольк.).

5-чи иш. Айланыулары болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени салыннганларын ангылата джазаргъа.

Мин, Акътамагъым, фэйтоннга, кёпюрледен иймейле, эй, къуру къолгъа къуш къонмаз, дейле, дженгил бермесенг, суюмейле (С.И.). - Эй, ашхы уланла, бу джашчыкъ да, мен да сизге келечиге келгенбиз, мен, суу ичеме деб, къулакъгъа къайытыб, артха къалгъан эдим, - дегенди Ёрюзбек (фольк.). Байламлыдыла джер, кёк да, биргедиле джан, эт да, джулдузсуз кёк – мен сенсиз, ангылаймыса, Джанетта? (Л.Б.). Джашил музыка, тёгюл - джарасын унутсун терек, джюрекни джулдузгъа кёлтюр – шош ышарсын тегерек (Л.Б.). Тенгизле теренлиги, таула мийиклиги, кёкню кёклюгю эм чексизлиги, узакъ джулдузла, кёз къыса тургъан, сизгеди мени чексиз суюмеклигим (Л.Б.). Эшта, къалгъанланы да къууандырлыкъ болурла бу назмула. Къысхасы, тсбердичи джашчыкъ - Хубийланы Осман бизни литературабызгъа къошулуруна, анга хайырын джукъдурлугъуна мен ийнанама... (Т.Х.).

6-чы иш. Лайпанланы Билалны «Атанга голия!» деген назмусун тыйыншлы интонация бла окъургъа, айланыулары болгъан айтымланы синтаксис джаны бла сюзерге.

Къайгъы, атанга голия,
Эталлыгъынгы аяма,
Тик къабыргъада турсам да,
Сен оялмазлыкъ къаяма.
Заман, аман кёзюнге...
Сен да кюрешдинг аямай,
Къарт а эталмадың мени,
Къыямагъа дери къаяма.
Къайгъы, атанга голия,
Эталлыгъынгы аяма.
Оюлгъан төрем болса да,
Юсюнге оюллукукъ къаяма!

7-чи иш. Берилген сёзтутушла бла айланыулары болгъан айтымла къураб джазаргъа.

Къууанчны белгиси, джахил адам, къыл къобуз, дарман хансла, сары джау, къаууз бал, сёз чемерлик, уллу шахарлада, акъгъан чайыр, балхам этерге, ачыкъ таууш, чалыннган джер, чарпыугъа къалыргъа, озуб баргъанла, мюлкню иеси, джылыугъа джыйылгъанла, баш алыргъа, кенгешге келгенле, джаудан къоруулагъан, къош къурау, сир къатыб, ханланы бегеуюлери, хыянатсыз баджарыргъа.

8-чи иш. Текстни окъургъа, магъаналары ачыкъланмагъан сёзлени, сёзлюкге къараб, магъаналарын билирге. Биртукъум членлери болгъан айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге.

Къарачайлыла спортну магъанасын эртде ангылагъандыла. Аланы олимпиада маталлы спорт оюнла бардыргъан адетлери болгъанды. Греклиле Олимп таугъа джыйылгъанча, къарачайлыла да, Хурзукдан он километр барыб, Акътюбю деб барды, алайгъа джыйылгъандыла. Алайда, джерден башланыб, мийиклиги 50 – 69 метрге джете, къычырыучу сыйдам къая бар эди, аны тиклиги 80-85% болур эди. Тюз тюбюнден башлаб, башына дери сёдегей баргъан джарылгъаны бар эди. Бар эди деб, кетген заман бла айтханыбыз аны ючюндю: къаяны чачыб, ташын сатыб къурутхандыла.

Анда кѣб тюрлю эришиу оюнла бардыргъандыла, эм кыйын оюн - уучу кийими, уучу кереги бла, тохтамагъанлай, къаяны башына чыкыгъан болгъанды.

Биринчи ёч да анда хорлагъаннга берилгенди.

Джыйылыу юч-тёрт джылдан бир кере болгъанды. Хар эл, тукъум бу оюнлагъа уллу магъана бергендиле, кючлю хазырланыб келгендиле, эки-юч кюнню эришиуле барыб тургъандыла. Быллай эришиуле бардыргъандыла: айтханыбызча, кычырыучу къаяны, тохтамай, башына чыгыу, чарс, къара атхан, тутушуу, къолташ, джау джибге ёрлеген, къобуз сокыгъан, тепсеген, джырлагъан, экспромт бла, алай деген – хазырланмагъанлай назму айтхан, мал сойгъан, аны ичин дамлы этген, дагыда башха тюрлю кѣб оюнлары болгъанды.

Эришиулени аягында ёч алгъанны билдиргендиле, сора, билдиргенни сёзлерин кычырыучу къая къайтарыб, тауушну динамикча кёлтюрюб, саулай джыйылгъанлагъа джарыкъ ауаз эшитдириб тургъанды. (Борлакъланы Ю.)

9-чу иш. Берилген сёзлени магъаналарын сёзлюкде табыб джазаргъа. 7 сёз бла айтымла кьураргъа.

Лаба, къошхасалмаз, къабынчакъ, дауурбаз, кьууурма, къарампил, гюлханий, къадама, азатлыкъ, джаубедек, сангырау джангур, дорба, заба, хурбай, эгер, чубар, хата, ырнык, дюгер, халгер, богъакъ, къандагъай, талгыр, мелте, тууайлау, къаууз, мысхал, тухтуй, гырхы.

10-чу иш. Айланыулары неда кириш сёзлери болгъан айтымланы белгилей джазаргъа.

Джашчыкъ, джанымы ала эдинг да. Анам, аначыгъым, джанынга болайым. Шо, аття бла бир сёлеш. Уллу болса, Тулпарны чегетге ийиб кьоймасын. Джашым, экибиз да чыгыб, бичен ишлемесек, болмайды. «Ай анасыны уа, Тулпарны чегетге иер заман джетген болур. Атам, бир ишексиз, аны ючюн чакырады, -деб, Мурат ахсынды. А киши, баласын анасындан айырыб, къалай келесиз?. Тейри, былайда не Муратны, не мени терслигибиз джожьду.

5-ЧИ СЫНАУ-ПРАКТИКА ИШ

ТУУРА СЁЗ. СЁДЕГЕЙ СЁЗ. ЦИТАТА. ДИАЛОГ

11-ЧИ ДЕРС

ТУУРА СЁЗ. СЁДЕГЕЙ СЁЗ ЦИТАТА. ДИАЛОГ

Соруулагъа джууаб берирча, хазыр болуб келирге:

1. Туура сёз. Туура сёзде тыйгъыч белгиле.
2. Сёдегей сёз.
3. Туура сёзню сёдегей сёзге кёчюрюю.
4. Диалог, анда тыйгъыч белгилени салыныу джорукълары
5. Цитата. Цитаталада тыйгъыч белгиле

Керекли литература

1. Ахматов И.Х. Проблемы семантического анализа простого предложения. - Нальчик, 1979.
2. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Главные члены предложения и средства их выражения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1968.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. О безличных предложениях в тюркских языках // Исследования по карачаево-балкарскому языку. Вып.1. - Нальчик, 1977.
7. Ахматов И.Х. Образование структурно-семантических типов безличных предложений в карачаево-балкарском языке // Теоретические проблемы карачаево-балкарского языка. - Вып.1. - Нальчик, 1979.
8. Ахматов И.Х. Определение безличности предложения в карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1970.
9. Ахматов И.Х. Толтуруучу эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1982.

10. Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. - Нальчик, 1983.
11. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
12. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
13. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
14. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
15. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
16. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
17. Карчаева Х.Ж. Болум эм аны тюрлюлери. – Нальчик, 1987.
18. Кетенчиев М.Б. Формально-семантические модели именных предложений в современном карачаево-балкарском языке. Конспект лекций. – Нальчик, 1993.
19. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика именных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик: Книга, 2000.
20. Кетенчиев М.Б. Именные безличные и косвенно-субъектные предложения в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2003.
21. Кетенчиев М.Б. Структура и семантика номинативных предложений в карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 2002.
22. Кетенчиланы М.Б. Къарачай-малкъар тилде ат айтымланы форма-магъана джаны бла тинтиу. – Нальчик, 1996.
23. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

1-чи иш. Айтымлада туура сёзлени кёргюзюрге, керекли тыйгъыч белгилени сала джазаргъа.

Бир кюн Бийчесыннга туз алыб тебреген Ахмат орамда тюбеди да, меннге Джюр, къошха элтейим, тансыкъ болгъан болурса, элде орамланы ёлчелеб айланнгандан сора не табарыкъса? Таза хауада солурса деди. Асыры онгсунмаса да, мени къошха барырыма къарт анам да огъай демеди. Ючюнчю кю-

нюнде биз Шаушюгют ёзенде стауат салгъан къошха келдик. Бир ыйыкъны, Ахмат айтханча, ох деб солудум. Бир кюн атам меннге Мухаммат элге азыкъ келтирирге барады, ол андан къайытхынчы, къойланы сен кютериксе, ананга айт да, сени башынга-аягъынга къарасын деди. Алай эсе деди анам чурукъларынгы школгъа тебресенг киерсе, ма, быланы кий деб мурджарны тюбюнден алыб, эки тюклю чабырны узатды. Къайдан табды эсе да, джер-джерлерин чычхан тешген эки ышымны да, букъуларын къагъыб, къолума узатды. Тюзю, ары дери чарыкъ болмаса, чабыр киймеген эдим да, аланы тегерек айландырыб, сейирсиниб къарадым. Джаратмаймыса, алай тюрлю нек къарайса деб ышарды анам. Эртдебла бу сохтаны кишилигин бир кёрейик деди атам. Мухаммат джамчысын, кийиз бёркюн, патронларын, шкогун берди меннге. Кюн сайын бир патрон, аны да, бёрю кёрмесенг, атмазгъа, болсунму? деди атам. Огъай демедим. (Гочияланы Дж.)

2-чи иш. Туура сёзлю айтымлада керекли тыйгъыч белгилени сала джаргъа.

Ёзен ичинде акъ кёмюк этиб баргъан сууну узунуна тизилген юйледен тютюн, бурулуб чыгъыб, чууакъ кёкде тас болады.

Сюрюучю, башлыгъын белине байлаб, мазаллы джабышмакъ таягъын ёрге тутуб, ары бла бери бура Эй, бёрю азыгъы боллукъ! Арбазгъа къачма да, джолну барсанг а! деб, элни ийнегин эртденликде орамны сюрюб барады. Джолну букъусу, чарс болуб, юйлени кёргюзтмейди. Сюрюучю, элни огъары джанында дранбаш юйню арбазында джылай тургъан джашчыкъны кёрюб Не болгъанды, джигит? Мазаллы джаш, сеннге джыларгъа айыбды! деб, уялтыргъа изледи. Бауда чечме шкогун джерлей тургъан атасы, бери чыгъыб Мени да элт биргенге деб джылайды деди. Аслан, темир бетли кийиз бёркюн мангылайына тартыб, джолуна кетди. Бираз ёрге таяннганында, баш энишге окъча атылыб келген къартчыгъаны, андан кючден къутулгъан тёппели чыпчыкъла, къанат таууш этиб, тюклерин агъыза, илгиздик болуб, чегетни башы бла аугъанларын эследи. Алагъа къараб туруб Къасабчыгъа мал къайгъы, джарлы эчкиге джан къайгъы деб, аны ючюн айта болурла. Джарлы джанланы бир-бирине кесдирлик болуб, Аллаху тагъала нек джаратхан эди

экен... дей, дагъыда, ассы сёзню айтыб ийдим деб, тобагъа тюше, сынджыр битген мазаллы кертме терекни тюбюне джетди. (Хубийланы О.)

3-чю иш. Айтымлада туура сёзню сёдегей сёзге кёчюре джазаргъа.

«Ол мени ишим тюлдю, мен кёргенимча, юреннгенимча этерикме», - деди Алимат. Бютеу санларым джызылдай: «Айхай, багъалы анам, адамланы меннге этген ашхылыкъларын, ол кыйынларын мен не бла кыйытарырма...», - деб сагъышландым. (Х.О.). «Неге кьоркъама, джумуртха ичинде сарасыча, мен мырзама, Тохтамышны бир кылычыма, аны айтыр сёзю мени тилими учундады, аны оноуу – мени башымдады», - деб, джюрегин басаргъа кюрешеди мырза. Алай а ол кёкюрекде тыпырдай тургъан хадауус эт хурттагы анга тынчыкъ бермейди. (Къ.Н.). «Барма кьой, мен ол тапхырчыкьны тюбю бла, эслетмей, юсюне чыгъарма да кьалырма», - деб, Азнаур, кьарамы кьар джаудура, кыйын терекчикле таба бурду атын. (Къ.Н.). «Энди кьалай табмайса нени юсюнден джазарынгы? Нени юсюнден болса да, джаз да тебре», - дейди Зеке кеси-кесине. (А.Ш.). Хасан, Муратны кесини кьабыргъасына кыса: «Джашым, танг аласы бла кьобарыкьбыз, джукъла да кьал», - деди. (Э.Х.). «Мен школну директорума. Тамбла окъуу башланады», - деди уллайгъан, башында тюгю болмагъан адам. (Х.О.).

4-чю иш. Айтымлада сёдегей сёзлени туура сёзге кёчюре джазаргъа.

Маллары аслам болгъанлы бичен да кёб керек болгъанын айтды Науруз Муслимге. Халкъ айтханнга кёре, дуняда эм уллу насыб уруш болмай джашагъанды. Джагъафар, аны акъылына кёре, башчыгъа Даулетни сайларгъа кереклисин, андан тюз, андан керти адам болмагъанын айтды. Азнаур, анасына эшитдирмей, гитче кьарнашчыгъына атасыны кыйда болгъанын сорду. Уугъа тебреген Асланны джашчыгъы Заур, аны биргесине элтирин излеб, джылайды. Кьойчу джашчыкъ кьошда кьарнашчыкъларына тюзде кьозучукъ табханын айтыб кычырды. Тюзде табханын адам иесине берирге кереклисин, кесине кьояргъа джарамагъанын атасы джашларына ангылатды. Солтан Дахирге тауда малдан хапары болгъаны бла кьалгъанын сорду.

Терезеге къабланыб тургъан туудугъуна амма джангур бир кесек созулургъа ушагъанын айтды.

5-чи иш. Туура сёзлери болгъан айтымланы джазаргъа, керекли тыйгъыч белгилени салыргъа.

Хапар айт оразалыкъда джаяу къайдан келесе кесинг да ауур асхагъанча кёрюнесе айыб этме мубарек атынг да неди деб сорду афенди. Сен узакъ джолоучу адам сафар болурса берлакъгъа олтур бир кесек ауузланайыкъ деб локъумланы аллына ышырды. Къанамат эчкини терисин сыдыра кеси кесине эжиу эте мыдах макъам бла бу джырчыкъны джырлайды Апсатыны барды сансыз-санаусуз маллары... Къонакъгъа суусаб узатдырыб къошну иеси аны таба бурулуб сорду Не хапар къонакъ сен айланган джюрюген джерледе. Келбетли къарт къалиянны учхунун къагъа балта бла юзгенча керти айтды Къанамат джарлыланы тонамайды аны биргесине джюрюген орус джаш бла бир къарачай нёгерлери ючюсю да унукъгъанлагъа тюзлюк излеб айланадыла деб отха сюелген малчы гырджынланы бирин къонакъгъа тутдурду. (Аппаланы Х.)

6-чы иш. Айтымланы джазаргъа, диалогда тыйгъыч белгилени салыныу джорукъларын ачыкъларгъа.

Тёбен джанында танг саргъала, тоноулаб джыйгъан хапчюклерин кесини сыртына кёлтюртюр, къошну къатына джетгенлей, кёлтюрюр баргъанларын джерге атыб, джылаб тиледи

- Бу джолдан сора быллай зат этмем, мени баям этме, - деб, атны бойнундан къадалды. Къамчини сабы бла атны бойнундан джанлата:

- Къанамат кимди? – деб соргъанымда, башын энишге тутуб:

- Къанамат-зат да тюлме, алдагъан эте эдим...

- Къанаматны танымаймыса?

- Эшитген болмаса, кёрмегенме.

- Не эшитгенсе Къанаматдан?

- Бир кюн эл джыйылгъанда Къыямыт: «Къанамат хаджирет чыгъыб, элни тоноуул этиб айланады», - дей эди.

- Къанамат мен кесимме, манга тоноучуду деб айталлыкъмыса?

- Огъай,огъай! Бу джол бир кьой ансы, ёмюрде быллай зат этмез эдим, - деб арты бла джанлаб тебреди.

Атымы аманлыкъчыны кьачар джолуна буруб:

- Элни джарлысындан тонагъан хапчюклеринги кьошну кьатына элт да, бусагъатдан кёзюмден ташай! – деб, мен габ-дешни аллында атдан тюшерге, тонагъан хапчюклерин эрлай кьош джанына атыб, кёлеккеча, кьачыб, итле да ызындан кьу-угъанлай, кьошну тебен джанына ташайды. (Аппаланы Х.)

7-чи иш. Цитаталары болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени салынганларын ангылата джазаргъа.

История, этнография джаны бла алкъын ачыкъланмагъан затла кёб болгъанлары себебли, кьарачайлыланы, малкъарлыланы кьайдан чыкъгъанлары алкъын толусу бла белгили тюлдю. Тинтиу ишлени бардыргъанланы бир кьаууму: «къарачайлыла бла малкъарлыланы тамалы кьыпчакъладанды», деб, алай беги-теди. Экинчиси айтханнга кёре «къобан культураны джюрютген Кавказ юйюрледен (племяладан) чыгъа кетгендиле ала». Ючюнчю кьауумну оюму бла, «къарачайлыла бла малкъарлыланы ата-бабалары болгарладыла». Тёртюнчюнчюкю бла уа – аланладыла.

Джыр байлыгъын ёмюрлени узагъына сакълагъанды халкъ, кесине джашау нёгер этгенди. Аны ючюн айтыладыла джырланы юсюнден быллай ашхы сёзле: «Джырсыз кюн батмаз, ишсиз кьарын тоймаз», «Сёз – кюмюш, джыр - алтын» д.а.к. С.И. Танеев «Вестник Европы» журналда 1888 джыл январда чыкъгъан номеринде басмаланган «Таулу татарлыланы музыкаларыны юсюнден» деген статьясында былай джазгъанды: «Орусбий улу айтыб, мен джыйырма джырны джазыб алгъанма. Таулула айтханнга кёре, аз-аз унутула баргъан халкъ джырланы эм иги билген адамланы бириди Орусбий улу, анычала бек аздыла». (Ортабайланы Р.)

8-чи иш. Диалог халда берилген айтымланы туура сёзге кёчюре джазаргъа.

Бий, арлакъ барыб, кьара залыкъылдыны гоккасы бла юзюб, бурнуна тутуб ийисгей, Кьарчагъа да ийисгетди.

- Ийисгечи! Унутма, ма бу ханс кьуру бизни джерибизде ёседи. Кьайры барсам да, кьайда болсам да, бу сейир ийис мени биргеме айланады, хаман ызыма чакъырады. Джазны бурну

къарагъанлай, буз гыйыны тешиб чыгъады, къачда, къар джауса да, къалын чапыракълары кёгере, юшюрге унамай турады, - деб, эрлай гоккасын, чапыракълары бла бирге, Къарчаны къамасына салыб, сабын буруб бегитди.

- Хаким, андан суу этиб, алма сууча ичиреди, - деди Къарча, атасы бла хакимге кёзюу къарай.

- Хаким биледи. Ол хансны, ташны да тилин ангылайды, - деди бий, ышара.

- Хансны, ташны тили джокъду.

- Барды, барды.

- Бычакъны – къан тили, ташны - таш тили, хансны – дарман тили...

- Джыланны – айры тили, - деди атасы. – Адамны акъылы уа не тилге да келишеди: хансны гоккалы тилине да, джыланны уууна да. Сен акъыллы бол, барын да кесинг ангыларыкъса. Бу мен айтханны уа - унутма: ийиси эсингде къалсын, кеси – къамангы сабында. Кишиге берме. Тас этме. Ол къаманы санга уста кеси этиб бергенди. Унутма, болсунму?

- Болсун, - деди сабий, къамасыны сабын къаты къыса. (Къагъыйланы Н.)

9-чу иш. Тыйгъыч белгилени сала джазаргъа. Юзюк къайсы чыгъармадан алыннганын белгилерге.

Асхакъ Темирни аскери къуйругъу эзилген уу джыланча аллы башын кёлтюре да алгъа чаба арты да кёлтюрем болгъан джаныуарча аны ызындан чабыб баралмай ауур сюркеле да тохтай тохтагъаны сайын алгъа баргъанладан юзюле да чачая эмирни алайсыз да джарыла тургъан джюрегине туз себе эди. Асыры кёбден бола эди ол алай алай а эмир аны эсине алыргъа унамай эди.

Кюйген тюзледе аш табмай кёлтюрем болгъан азыкъ атлары бара-барыб ачдан алларына атлаялмай аугъанларын кёрсе Темирни кёзлери от чагъа ызына айланыб кетейим деб да бола эди алай а къан дерт богъурдагъына тыгъылыб бар деб къоймай эди. Ханны аскеринде таулула тегерегин алыб джесирге тюшерге аз къалгъанын ол бедеш кюнюн кёзюне кёргюзюб кечмезлигин тишлерин къаты къысханы бла чертди. (Къагъыйланы Н.)

10-чу иш. Диалог халда берилген айтымланы туура сөзгө кечюре, текстни джазаргъа.

- Алимат, окъуб келсенг, устаз боллукъма дейсе. Сизни юйюгюзде ууакъ сабийигиз болуб да билмейсе, ала кылыкъ этерикдиле, сен огъай эсенг, аталарына, аналарына да сыйынмайдыла деб, тарыкъгъанланы эшите тургъанма. Анга сагъыш этгенмисе?

- Борис, аны да унутмагъанма. Дунияны башында биринчи письмода не джазылгъанын билемисе?

- Огъай, не джазылгъанды?

- Адам улу джаратылгъанлы биринчи письмо алты минг джылны мындан алгъа джазылгъанды. Аны джазгъан да: «Не этейик, дуня, алгъынча болмай, тюрлениб, башха болуб барады, къайсы бири да китаб джазаргъа сюеди, сабийле уа аталарына-аналарына тынгыламай тебрегендиле», - деб тарыгъады. Андан бери ол тарыгъыу алайлай барады. Аны ючюн сабийлени окъуулары, ишлери да джарты болмайды. Адамлыкъларында да кемлик танымайбыз. Джигитлик бла, билим бла ала атларын айтдырыр ючюн къоймайдыла, - деб, Алимат сөзгө ачылгъанын билдирди. (Хубийланы О.)

11-чи иш. Диалогну джазаргъа, тыйгъыч белгилени салынган джорукъларын ачыкъларгъа.

-И-й ха, джанынга болайым, Ханий, ха, не зат туюесе?...Сохта ийис этеди! Ах, къазауат тохтаб, джашла сау-эсен къайытыб, къурманлыкъла союб, сохтала ашайыкъ!.. Билдим...билдим да къойдум! Айтайыммы? Тузунг барды... Бир Аллах, барды тузунг... ой, кългъан затны тузсуз ашасанг да болады, этни уа кълалай ашагъын?!.. Ханс, лыбыта татыу этеди. Бер... бир хантха атарыкъ бер...

- Джокъду... И-й-й, джокъгъа не этейим!

- Барды... Баргъа не этгин?!

- Джокъду, бусурман!

- Ай, гяуур, баргъа джокъду деб, кълалай айтаса?!

- Джокъду!

- Барды!

- Джокъду!

- Барды! Барды! Келиде туюе тургъанынг тузду... сарысмакъ туз туюе тураса. (Байчораланы М.)

4-ЧЮ СЫНАУ-ПРАКТИКА ИШ

КЪОШ АЙТЫМ

12-ЧИ ДЕРС

КЪОШ АЙТЫМДАН ХАПАР БЕРИУ

Берилген соруулагъа джууабланы джазма халда хазырларгъа:

1. Къош айтымдан хапар бериу.
2. Байланыу мадарлагъа кёре къош айтымланы къауумлары
3. Къош айтымлада гипотаксис бла паратаксис

Керекли литература

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. - М., 1972.
2. Алиев У.Б. Вопросы сложного предложения в русском и тюркских языках. 4.1. - Черкесск, 1959, Ч.П. - Нальчик, 1959.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
7. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
8. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
9. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
10. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
11. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. –

Нальчик, 2016.

12. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
13. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М. Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

Болушлукъ литература

1. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М., 1975.
3. Белошапкова Б.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. -Л., 1977.
5. Грамматика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
6. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
8. Къарачай-малкъар тилни морфологиясы. – Нальчик, 2005.
9. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик, 1966.
10. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М., 2004.
11. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979.
12. Татарская грамматика. Т.3. Синтаксис. – Казань, 1995.

1-чи иш. Айтымланы джазаргъа, аланы бош неда къош болгъанларын айырыргъа.

Тилбургъучла сабийни тилин ариу айландырадыла, тауушланы, сёзлени, джангылмайын, джунчумайын, керексизге басындырыб, джарты-къурту айтмай, кескин, ачыкъ, ариу айтыргъа юренирге болушадыла. Тилбургъучланы азбар этгенини юсю бла сабий сёзню эсине алады, узун айтымланы къуараргъа юренеди. Къарачай-малкъар фольклорда тилбургъучла танг кесек бардыла. Аланы кёбюсю фольклор джыйымдыкъ китаблада басмалангандыла. Устазла бла сабийле да, къартладан сора, джыя турсала да, дурусду. Аны юсюне да, сабийле тилбургъучланы кеслери къуараргъа да боллукъдула. Аланы бир

неда талай орфограммаланы тамалында джарашдырыргъа мадар болады. Алагъа къыйын сёзле бла сёзтутушланы къошаргъа керекди, мадар болгъаныча, назму халда тизилселе, игиди. Грамматика дерследе уа сабийле, аланы тюрлю-тюрлю оюнлада, азбар джазыб, къыйын сёзле бла сёзтутушланы тюз джазаргъа юренирге боллукъдула. (Сылпагъарланы К.).

2-чи иш. Айтымланы окъургъа. Фольклор чыгъармалада асламысына къаллай айтымла хайырландырылгъанларына эс бёле, оюм эте джазаргъа.

Элим бютеу тюйюш болгъанды: бир затны айыралмай, бары урушадыла. Къара къуш, кёкде айлана келиб, джауорун къалакъны къайда ашаргъа билмей, терекге ушатыб, текени бир мюйюзюне къоннганды. Амма, не келсин, бир кюн эртденбла адамла къобуб къарасала, элде юйлени эшиклери, терезелери терсине-терсине айланыб тура. Талай ёмюрню джашай туруб, ёгюз къартайгъанды. Эртде-эртде нартла-гуртла деб бирле джашагъандыла. Сосуркъа эмегенни башын кеседи. Маскеге эмегенни къанын ичиреди. Ол олсагъатлай ёледи. Эмеген, барыб, агъач, таш, бичен келтириб, бузну тюбюне салыб, дагыда джангыдан бузгъа киргенди. Ой, долай, долай, май долай! Ой, къакъыракъда къаз ойнар, къамишде турна къычырыр. Ой, эрирей деген къууатды, джарлыгъа берген сууабды. Сени джугъу-турунг чунакъ къулакълы, сени эчкилеринг эгиз улакълы. Мен тюбедим шайтан кибик кийикге, ол айтханча, тёбен джаным тенгиз болду, терк болду, эки кёнделим шайтан ётмез бек болду. (фольк.).

3-чю иш. Текстни окъургъа, тыйгъыч белгилени нек салыннганларын ангылата джазаргъа. Беш айтымны синтаксис джаны бла тинтерге.

«Халпама санга»

«Бош, болмазлыкъ умут этесе, умут юз, умутунгдан къуру къаллыкъса» деген магъанада айтылады.

Халпамала деб нартюх уннга ич джау тууралгъан къошулуб этилген, сууда бишген джассы гютгючюкlege айтадыла, аланы туз атылгъан сууда суу бёрекленича биширедиле. Кеслери да иссилей ашаладыла. Эртделеде биреу, табакъ бла бир халпама этиб, орамда сабийлеге чачханды. Ол чачыб бошаб, сабийле да

аланы эрлай тигелетиб бошаргъа, бир сабий, чабыб джетиб: «Манга уа халпама? - дегенди. – Манга къалмадымы?»

- Ой, алгъаракъчыкъ келсенг а, бошаб къойдула, - дегенди халпама чачхан тиширыу, ол сабийни юлюшсюз къалгъанына джунчуб. Татлы гюттючюклени ашагъан джарыкъ сабийле ол джашчыкъгъа кюлгендиле:

- Ай, зауаллы кесинг, халпама ашарынгмы келген эди! Биз, эсгермей, джутуб къойдукъ.

- Энди этсем, санга эм уллу гюттюню берирме! – деб кёл этгенди тиширыу джашчыкъгъа. Сабийле андан да бек кюлгендиле.

- Санга халпама, эм уллу халпама, сакълаб тур! – деб оюннга бургъандыла. – Халпама санга, халпама!

Алай айта чачылгъандыла. «Халпама! Халпама санга! Уллу халпама санга!» - деген сёзле уа, унутулмай, айтыла, эсде къалгъандыла. «Сакъла!» да аланы синонимлериди. «Зукку чибин санга!» деген да бир синонимлериди. (Сылпагъарланы К.)

4-чю иш. Керекли тйгъыч белгилени сала, айтымланы джазаргъа. Айланчланы белгилеб, айтымда къайсы член болгъанларын ачыкъларгъа.

Север Кавказда джашагъан тау миллетле къарачайлыла да аланы ичинде болуб артыкъ айырылыб къонакъгъа иги тюбейдиле багъалы кёредиле деген айтыу кёб уллу миллетлени ичинде джюрюйдю. Аны кючю бла къонакъ деген сёз Россияны миллетине бек эртделеде синггенди. Къонакъ деген сёзню орус миллет «шохум» «джууугъум» дегенча ангылайды. Ол тюздю. Бир кере къонакъ болгъан адам къонакъбайына шох халал тенг джууукъ болуб къалады. Ала къонакъбайларын багъалатыб турадыла. Туздамны бирге ашагъанла эт-джен джууукълача бирбирине багъалы болгъандыла харам акъыл тутмагъандыла.

Къонакъ алыуну анга къарауну не къадар иги джанындан этер ючюн ислам дин да бек болушханды. Бюгюн да муслиманла «къонакъ Аллахны къонагъыды» дейдиле. (Борлакъланы Ю.)

5-чи иш. Алгъы бурун бош айтымланы, ызы бла къош айтымланы джазыб алыргъа, аланы синтаксис джаны бла сюзерге.

Туугъан джерими ташларын джулдузлагъа тенг этди кёлум, кюнбетде къой джолну Къой Джолча кёрдюм (Л.Б.). Биз тебретдик Къарачайдан япон къазауатха сатылыб, япон къазауатында

тебреди юсюбюзге къара тобла атылыб (фольк.). Сыртда ургъан къаты джелни тылпыуу, джетиб, мийик наратланы башларын силкиб, къарларын агъызады. Бир-бирде чырпы джанындан неда нарат тереклени къатына къаланган кюртден къоян, чартлаб чыгъыб, ызына къарай къачады. Терекни бутагъына къонуб тургъан къаргъа, адам келгенин эслеб, къанатларын къагъыб, бутакъдан акъ унну себе учду (А.Х.). Кёкде къылыч тургъан кибик къынгырланыб, Терк бла тенгизни орталарын алыб, ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары, чегетде чегети, ичинде буулары, не къыш, не джай кетмеген къыраулары, бир алапат кёрюнеди Кавказны таулары (Ё.А.). Биз чыкъгъан эдик тар Басхандан, джер къарай, джюрюген эдик, джалгъан дуняда кюн санай, чыгъа келдик, тар Басхандан юрюлюб, кирген эдик шам Тебердиге, тизилиб (фольк.).

6-чы иш. Лайпанланы Билалны «Ариулукъ» деген назмусундан юзюкню тыйыншлы интонация бла окъургъа, тыйгъыч белгилени нек салынганларын ангылата джазаргъа.

Не ариу эсе да:

Къуру челекден ким суу ичеди,

Къуру бешикни ким тебретеди,

Къуру къынны ким джюрютеди,

Къуу назмуну ким не этеди?

Не омакъ болса да хунаны тышы,

Деменгили салынмагъан эсе ташы,

Андан магъана бек аз боллукъду,

Кёзбау зат ичине оюллукъду.

Эрши эсе да:

Челек, акъдан толса, ариуду, суусабынгы къандырады.

Бешик – сабий салынса - ариуду, къууандырады.

Къын - бычагъын табса – ариуду, ушагъыулуду.

Сёз магъаналы орнунда – ариуду, махтаулуду.

7-чи иш. Фольклор чыгъармаладан алынган юзюклени окъургъа, неге аталгъанларын билирге. Айтымланы айырыргъа. Айтылыу муратларына кёре къаллайла болгъанларын белгилей джазаргъа. Магъаналары ачыкъланмагъан сёзлени магъаналарын сёзлюкле бла хайырлана ангылатыргъа.

Кырдык кибик юйленгин,

Малынг, джылынг къайнасын!

Тёбеледе, тёппеледе

Къозуларынг ойнасын!

Шайтанларынг от таулада кюйсюнле,
Таналарынг тау тюбледе ёкюрсюнле...

Къууанч бла базаргъа барайыкъ!
Бир атханыбыз минг болсун,
Аллахны кёлю тюз болсун!
Бек битсин, сау джетейик,
Бу урлукъча, бюркейик,
Къарасына джетгенча,
Агъына да джетейик!

8-чи иш. Берилген айтымланы къош неда бош болгъанларын айыра джаргъа.

Къойла тузакъгъа басынганча, солдатла эшик юсюне басындыла. Эшикни ачалмай, терезеден тюшюб келиб къарагъанларында, тюрмени эки мюйюшюнде эки джасауайны, ауузларына салам буштукъла тыгъылыб, тёнгерёб, тюрмени эшиги да кенгнге ачылыб, ичи къуру, эшикни джанында да бир джасауайны башына бир къара чепкен чырмалыб тургъанын кёрдюле. Тууарла къызыл къумачха къарагъанча, [солдатла] бир кесекни къараб туруб, джанлыгъа атханча, керексизге шкок атыб, ёрге-энишге чабаргъа кюрешедиле. Солдатла элде шкок ата айланган заманда Къанаматны нёгерлери, тенглик борчну битдириб, Къанамат бла Бадиматны элни къыйырына дери ашырыб, мекямларына джыйылдыла. Кечени кетгенин билдире, ёзенден сууукъ аяз ура, узакъдан келген суу тауушча, джаш наратла, чайкъалыб, таууш этедиле. Кимни эсе да кёрюнмеген къолу тауну артындан тазны узатханча, тауладан бери айырылыб, айчыкъгъанды. Адам аягъы тынган заман болуб, бир-бирде джел уруб, суу таууш келген болмаса, къабыр кешенеча, тёрт джаны тынч эди. Кечеден тургъан юй болур, чирик нарат кюйген ийисни аяз келтиреди. (Аппаланы Х.).

9-чу иш. Берилген сёзлени магъаналарын сёзлюкледен излеб ачыкъларгъа. Ала бла айтымла къураб джаргъа, айтымлагъа синтаксис джаны бла анализ этерге.

Гоппан майла; сайры чыбыкъ; былкъылдаргъа; къакъыракъ; боз; (ата/ана) сыры; къула (тюз); кар (этерге); мизере (джау-лукъ); чиримпис; булакъ; чыркык; джемлерге; бёз; тёнгертке; карык; къууат; кире суууртхан; кюлте; ындыр; салым; джан-

тайгъан; къораз; джая; айдаргъа; джантау; сагюнджю; керпес; гоша; быкъы; кёрпе.

10-чу иш. Берилген сѣзтутушла бла кѣлтюртючю эм буйрукъчу айтымла къураб джазаргъа.

Джукъ сайларгъа, ангысын ёсдюрюб, умутларын сездириб, узун кюнле, кѣк кюкюреген, керти аламат, сейир аламда, джер джюзюнде, тарпан ат, къанат битер, буз ургъанча, ёзен тубан, чолпанча джанаргъа, къамчи уруб, кемсиз ариу, чыныкъгъан санла.

11-чи иш. Айтымланы джазаргъа. Аланы къаллайла болгъанларын ачыкъларгъа. Синтаксис джаны бла сюзерге. Схемаларын кѣргюзюрге.

Кюн исси, адамны онгун алыб, мыйысын къайнатады. Адурхай, сабийлени бир джерге джыйыб, джарты ай маталлы тизиб, аллына сюеди.

...Кѣкде ненча джулдуз барды?

Темиркъазакъ – батмаучу джулдуз. Кѣк бла джерни бир-биринден тайдырмай тургъан темир къазыкъ. Сюрюучю джулдуз. Ингирде чынг алгъа чыгъады. Ол чыкъгъынчы, малны баугъа джыяргъа болмайды. Илкер. Къыш ингирде чыгъыб, танг ата батады. Джай а кечени ауурлугъу озса, чыгъады. Боюнсхала – ючден-ючден тогъуз джулдуз болуб, кѣкню арасында кѣрюнедиле. Эшеккыргъан – кечени арасында танг Чолпандан алгъа чыкъгъан джарыкъ джулдуз. Чолпаннга ушайды. Юч къочхар. Джетегейли. Джетегейли – джети джулдуз. Адам джатар заманда чыкъса, мал кырдыкдан тояды. Танг атаргъа кѣкню шимал этегинде джанады ол.

Джетегейли – джети джулдуз, Темиркъазакъ – джангыз джулдуз; Сары Айгъыр, Тору Айгъыр, Джетегейли джети айланмай, сюрюучюге танг атмаз! (Къагъыйланы Н.).

12-чи иш. Айтымланы кѣчюрюб алыргъа, аланы синтаксис джаны бла схемаларын сала сюзерге.

Мени атамдан кючлю адам джерни башына джаратылмагъанына, Аллахны бирлигине ийнанганча, ийнаныбма. Ишде да, джашауда да кючлюдю. Чага этиб, чалкъы чалыб башласа, ол таза болатдан ишленген робот болуб къалады. Аны сѣзге чемерлиги – халкъ акъынды. Мен кесим бек кѣб китаб окъугъанма, аланы иги геройларыны халилерин атамы тутхан

дининде, аны хар атлагъан атламында кѳресе. «Энди къан джауду, къыйынлыкъдан къутулур къон къайда», - деб тургъанлай, атамы бир аууз сѳзю джюрегинги басыб, аркъанга эки къанат болуб къалады. Алай болса да, аны малдан суюгени джокъду. «Мал тейриси - адамды», - деб башлар ол, бизге юйге тышындан адам киргенлей. Айт да айт хапар, махта да махта кесини сют фермасын, хапар айтмайды, урунууну юсюнден уллу гимни джырлайды. Кеси да атам алай бош сѳлешмейди, былай бал татытыб, телевизор бла Москвадан сѳлешген дикторча, алай бардырады кесини ушагъын... (Байчораланы М.).

13-чю иш. Текстни окъургъа. Алгъы бурун бош айтымланы, ызы бла къош айтымланы джазаргъа. Бош айтымладан 5-син синтаксис джаны бла тинтерге. Тыйгъыч белгилени салынганларын ангылатыргъа.

Бизни тауларыбызны кѳз алдагъан ариулукълары сау дунягъа белгилиди. Кавказгъа джууукълашханлай, узакъда, таракъ тишлеча, джити тѳппели, сынджыр кибик, кириш таула кѳрюнедиле. Джай чилледе да аланы бузларын, мингджыллыкъ къюртлерин къон эриталмайды. Августда исси, къайнатхан заманда да бизни таулары тѳппелеринде бузла, эримей джылтыраб, сууукъ аяз къакъдыра турадыла. Бизни таулары ѳзенлерине кириб сынагъанмысыз? Тар ѳзенни шоркъаларыны тауушу, зынгырдатыб, юсюнге сууукъ аяз бла суу тамчыла бюрке, кирсиз суула баш энишге, къуугъуннга чабханча, мыллык атадыла. Ёзен ичлери къалын агъачдан толуду. Анда сиз чынар, эмен, къайын, тал, джерк, джабышмакъ, юрге; кѳгет терекледен а алма, кертме, сары эрик, чѳртлеуюк, дагъыда башхала кѳрюрге боллукъсуз. Ол чегетлени ичинде, тюрлю-тюрлю чагъыб, гокка хансла, терен биченликле бардыла. (Хубийланы О.).

14-чю иш. Берилген айтымланы кѳчюрюб алыргъа, Туура сѳз бла диалогда тыйгъыч белгилени салынууларын ангылатыргъа.

Эки гуду: бири - урларгъа юреннген, бирине – ишлеб ашау эрши кѳрюннген, - чыгъадыла бу экиси кече джолгъа, бир джукъ тюшюрюрге мурат этиб къолгъа. Бир-бирине дейдиле: «Джюр, ары барайыкъ, анда бир джукъ табыллыкъ болур, къарайыкъ!»

- Ат оруннга сен кир, мен бираз къоркъама!

- Огъай, сен кир, ма, къоркъсанъ, къолунга къама!

- Мен кирейим, сен тур алай эте, къоркъакъ!

- Кир-кир, келтиргенинг – арабызда ортакъ!

Бири да (уручу), кючден къачыб, талагъы туруб, аман кюню болуб, юйюне къайытды, кеси-кесине джашыртын былай айтды: «Энди мен, ёлгюнчю, уру джолгъа кетмем, кесим ишлеб ашарма, гудулукъ этмем!» (Ёртенланы А.).

13-ЧЮ ДЕРС.

ТЕНГДЖАРАШХАН КЪОШ АЙТЫМЛА

Берилген соруулагъа доклад халда джууабла хазырларгъа:

1. Тенгджарашхан къош айтымдан хапар бериу
2. Тенгджарашхан къош айтымлада джюрюген байламла:
 - а) джалгъаучу байламла
 - б) айырыучу байламла
 - в) къаршчылаучу байламла
3. Тенгджарашхан къош айтымлада джюрюген тыйгъыч белгиле

Керекли литература

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. - М., 1972.
2. Алиев У.Б. Вопросы сложного предложения в русском и тюркских языках. 4.1. - Черкесск, 1959, Ч.П. - Нальчик, 1959.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
7. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
8. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.

9. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
10. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамамлау джаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
11. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 2016.
12. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
13. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Джарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

Болушлукъ литература

1. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М., 1975.
3. Белошапкина Б.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. -Л., 1977.
5. Грамматика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
6. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
8. Къарачай-малкъар тилни морфологиясы. – Нальчик, 2005.
9. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик, 1966.
10. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М., 2004.
11. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979.
12. Татарская грамматика. Т.3. Синтаксис. – Казань, 1995.

1-чи иш. Тенгджарашхан къош айтымланы, керекли тыйгъыч белгилени сала, кёчюрюб алыргъа.

Сары гугурук кесин ёхтем этиб тауукъладан алгъа барыргъа кюреше эди алай болгъанлыкъгъа Ибрагим аны таба къолу бла силкгенлей ёхтемлигин унутуб артына къачыб... тауукъланы бирем-бирем бурну бла уруб къычырта эди. Акъ чартлагъан нартюхлени агъач аякъдан Ибрахимни ауузуна дженгил-

дженгил баргъанын кёрюб не болса да кёрейик дегенча дагыда биягъы тауукъла джерде бюртюк излегенча этиб джерге узала да бир-бирине къарай биягъынлай Ибрагимни агъач аягъына джууукъ келдиле алай болгъаны ючюн аякъны ичинде къалгъан эки-юч бюртюк Ибрагимни аузуна тюшгенин эслеб кёллери къалгъанча бурунлары бла къолтукъ тюблерин къашый ала бир джанына джанлаб кетдиле. «Тохта атанг бир келсин мен сени къабынга джыйдырма ансы сен энди калак итча айланыб тебрегенсе». Бу хапаргъа тынгылады да Мёлехан бир бёлек заманны ахсыныб джашчыкъны башындан сылагъан болмаса Ибрагимге этилген артыкълыкъны ызына къайтарып зат айтмады. Кёзюу намаз бошалгъан болур да халкъ межгитни арбазындан чыгъыб келеди. Къарт Къыямыт юйюрюне кёб мал харакет джыйгъанды да нечик джыймаз, къуру старшина болуб он-онбеш джылны тургъанды доверна болуб элни къозусуз-къойсуз этиб тогъуз-он джылны тургъанды эмда аны юсюне къой къошларында ёмюрю тюгениб неллай бир джарлы хакъсыз къысталгъанды. «Мен кёб джерде айланганма, алай болса да Къыямытны барашкасындан иги хант бир джерде да кёрмегенме».

Алымчы бир уллу таякъны алыб аны бла адамланы аякъларынын сызыб кюрешеди алай болгъанлыкъгъа таякъ аягъын ачитхан амма-джукка эте бир джанына джанлайды. Къалгъанла бир кесек артха ыхтырыла дагыда бир-бирин ышыра тегерекни биягъынлай тар этедиле. Джангызгъа барыу бошалыб андан асхакъгъа барыугъа кёчгенлеринде тепсер джер эркин болду. Эрикмей тау адам тойда кёб турады. Бу къуру бир тартыу бла ёрге-энишге баргъанны не сейирлиги барды деб тышындан къараб кетген адамны кёлуне келликди алай болгъанлыкъгъа башха оюн болмагъан джерде той да иги кёрюнеди. (Аппаланы Х.).

2-чи иш. Айтымлада байланыу мадарла къаллайла болгъанларын айырыргъа. Айтымланы сюзерге, схемаларын салыргъа.

Тау суула, минг-минг джылланы таймай келгенлерича, ёзен-ёзенден, къулакъла сайын ашыгъыб чабханча, абын-сюрюн этиб, бир-бири юсюне къалана, джел сызгыргъан таууш эте, энишге къуюлуб тюшюб, дагыда бир-бирине къошулуб, къар кетмеген сууукъ тауладан ычхыныб, тенгизге джетиб къуюлургъа ашыгъыш келедиле.

Элни ичине кирсенг, алгъы бурун къулагъынга келген тауушла – Къобан сууну, аны кибик, джел уруб, нарат тереклени чайкъалгъан тауушларыды. Не къадар сакъ тынгыласанг да, аланы тауушларын бир-биринден айырыб таныяллыкъ тюлсе.

Мийигирекден къарасанг, топуракъ башлы юйлени оджакълары, ауузлары кёкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлери чыгъа тургъан аскер тоблагъа ушайдыла.

Тышындан келген адам мында таш къобюрге тюшгенча болады, ёзен уллу ёзен болмагъанлай, тёрт джаны уллу тауладыла. Ичинде тууб джашагъанла, мындан чыгъыб, башха джерге барсала, къайры эсе да бир узакъ джерге кетдик, энди ызыбызгъа, ёзенибизге тюшге эдик деб, джюреклери къоркъуулу болгъанлай турады. Бир къауум адамны бу ёзенден чыкъмай къарт болгъанлары аны ючюн болур. (Аппаланы Х.).

3-чю иш. Айтымланы сёзтутушлагъа бёлюрге. Алада баш эмда бойсунган сёзлени белгилерге.

Хар адамны башы башхача, оюму да башхады. Оюмун тышына айтыб, ол къалгъанланы сёзлерин да эшитирге излейди. Адам адамсыз джашамайды. Бир-бири бетине къарары келеди, бир-бири сёзюн, оноун аууздан-ауузгъа эшитирге сюеди, бир-бири хаусын ангыларгъа излейди. Бу затлагъа уа ныгъышдан таб бир джер бармыды?

...Мен джашаугъа сансыз къарагъан, сагъыш эте билмеген адамдан къоркъама. Аллай адам къуп-къуру кеси ючюн джашайды, элге от тюшюб бара эсе да, къулагъына аллыкъ тюлдю. Джашауну юсюнден сагъыш эте, оюм эте билген адам а, бир кюн джангылса да, экинчи кюн аны оноуу элни джашаууна хайыр келтирликди...(Б. Х.)

Айшат иги кесек заманны сыртын Хаджарланы юйню арт къабыргъасына тиреб, кёзюнден мынчакълача акъгъан ауур джыламукъланы сол къолуну сансыз бармагъы бла сюртюб турду; талай бирден суу джагъасындагъы джерк кёкенлени ичинден гылын къуш къычыргъан таууш Айшатны сагъышларындан чыгъарды. (Б.М.)

4-чю иш. Айтымланы джазаргъа, тыйгъыч белгилени салынганларын ангылатыргъа.

Тангны тейри жарыкълары хауаны уюгъан къарангысын сабалаб башлагъандыла.

Кюн батхан джанындан бир мазаллы джаныуар аркъала, темир джол таба джѣбелей келиб, тенгиз джагъадан бери чыгъалмай, кеслерин жаргъа уруб, акъ кѣрпелеге чулгъана, ызларына тас боладыла.

Кюн чыкыгъан джанында джагъылгъан шынкъартха джан кириб, кѣрюннгенни кесини акъ къолу бла жарытыб келеди. Къара тенгизни хырттылы кюзгюсю боз бетли болуб кѣрюнеди. Кюн ууата айланганладан бир-бирле, джалан сыфатха кириб, тенгиз джагъасында анда-мында кѣрюне башлагъандыла. Терезеге къатыб келеме. Суу узакъда созулуб, къайда эсе да, кѣз алай иги кѣрмеген джерде, кѣм-кѣк кѣгереди. Дунияда, таулу кѣз бла къарасанг анга, не кѣбдю суу! (Байчораланы М.)

5-чи иш. Берилген сѣзтутушладан тенгджарашхан къош айтымла къураб джазаргъа, алада байламланы белгилерге.

Принч салам, эшилген чалман, наз томурау, мысты суу, тюш заман, мухоллукъ этерге, джызылдагъан безгиле, джити мюйюш, кюмюш суу, тѣгерек къошчукъ, къонакъны суюген, гулмаклы как, джырны макъамы, ырджыда ѳсген, тюймели къаптал, суу тал, дженгил ѳсерге, татлы тенгле, ургъан толкъун, къалын агъач, тунакъ ѳхтемлик.

6-чы иш. Берилген айтымланы джазыб алыргъа, керекли тыйгъыч белгилени салыргъа.

Джулдузла бир-бири ызындан джаныб чыгъыб кѣкню айбат кюйюз джайгъанча толтурдула (А.Х.). чегетни тюбюнде кюн тиймегени себебли болур, ханс да джокъну орнундады (Къ.Н.). Джайлыкъдан кѣм-кѣк кѣк бла тюбюнде кюмюшлене тургъан тенгизден бир джанына бурулуб энишге тюшюб тебресенг Юч-Къош ѳзен кесине тартханча менде да аз тюлдю дуня сейирлик ол кѣзбау суу бла кѣзбау тылпыуда не барды бери къара мени хазнам алача къуру кѣз алдаб къоймайды кѣремисе деб байлыгъын кѣргюзюб башлайды (Къ.Н.). Хайда джашла туругъуз бирден чалкъы чалайыкъ бу къышылыкъны джашил тюгюн ариу джюлюб алайыкъ! (С.И.) Туугъан терезе тюбюнде излеген къагъытын табханында Татлыханнга сѣз нѣгер болургъа излеме-ди (Х.О.). Абезек башланганлай Дахир джетиб къадалды аджал

къадалгъанча неле эсе да айта тойну ортасына чыгъарыб кетди (Ч.М.) Къарт Айшатны джюрегин кемириб тургъан зат мени джюрегиме асыры уллу джара сала болмаз мен аныча алай бушуулу ахсыналмайма атамы билмейме сакълаймамы къайдам анамы уа сакълайма (Къ.Н.). Кёзге тюртгенни кёрмезча болгъандан сора тюбюне таула тиреулюк этиб тургъан мийик кёкде джарыкъ джулдузла кирпичлерин силкиб башладыла. (Б.М.)

7-чи иш. Текстни кёчюрюб алыргъа, айтымланы синтаксис джаны бла сюзерге, схемаларын салыргъа.

Тулпар джашчыкъ

Эртде заманда бир джарлы кишини сабий болуб сынгар бир джангыз джашчыгы болгъанды. Атасы бла анасы джашчыкъны, джарлы къарыуларына кёре, ач-джаланнгах этмезге кюрешгендиле. Алай бла, он джылы толургъа, джашчыкъ, кёкде къанатлы болмаса, джерде джаратылгъан бир деб бир джан – не адам, не ат, не башха джаныуар не сюрюб джеталмагъан, не къачыб къутулалмагъан бир сейир зат болгъанды. Тирилизине, джюрюкдюгюне кёре къарыуу-кючю да алай мардасыз болгъанды. Тулпар джашчыкъ, кюнден-кюннге терк ёсюб, кючлюден кючлю, тириден тири болуб, онюч-онтёрт джыл болургъа кёзю бла кёрмеген ийнанмазча, аллай бир джаш болады, алай а гитчелигинден огъуна тенглеринден, башхаладан да кесини онглулугъун кёрюб, уллу кёллю, кесинден башхаланы джукъгъа санамагъан, киши бла сёлеширге да турсунмагъан, гыбыр сабий болады. Чегетге сингиб кетиб, сюрюб, кийик джаныуарланы: мазаллы джыланланы, айюлени, къапланланы, асланланы-затны тутуб келтириб, элде орамда ийиб, адамланы къоркъгъанларына, къачханларына къараб кюлюб, алай бла кечинген адет чыгъарады.

8-чи иш. Берилген айтымладан тенгджаршхан къош айтымла къураб джазаргъа

Чегетде терекле да бирча болмайдыла... Юйню ичинде джалгъан дауур тохтады... Тебе, чайкъала, сюзюле, тазалана тургъан тюбсюз, къйырсыз джашау тенгизни иелери – адамладыла. Къонакъла нек келгенлерин унутхандыла. Къар

кючлеген мазаллы таула, ёхтем башларын джулдузлагъа уза-тыб...сиреледиле. Таулада кышхы кечени ариулугъу, адам сёз бла ангылаталмазча, тамашады. Дунияда сейирлик затла кёбдюле. тенглик тутаргъа бюгюг ант этгенбиз. Джашауда джанынгдан юлюш этерча адамлагъа да тюбейбиз... Джазгъы кыуанч кюнлени биринде башха элге кьонакыгъа чакырылдым. Бир арбазда ойнай тургъан аслам сабийлени эслеб къарадым. Олтургъанланы кюлкюлери, чамлары, бир-бирине кыырыб сёлешгенлери ачык эшитиледи. (Х.О.).

9-чу иш. Тенгджарашхан кьош айтымланы сюзюб, схемаларын сала, джазыб алыргъа.

Чегет асыры къарангыды, ханс да джокъну орнундады (Къ.Н.). Халкъ акъыллыдан акъыллыгъа барады, сен а – телиден-телиге бараса (А.Б.). зеке айтыудан, беш суймеклик назму джазгъанды да, барын да джарашдырыб, редакциягъа элтирикди. (А.Ш.). табигъат тюлд юретилир керекли, алай а анда бир сейир зат тюбейди... (Къ.А.). Мырды сууча, кёзбау тюлдю айланма..., гурушхалы нек болабыз сора анга, кёре тура кете эсек кёмюлюб?.. (Къ.А.). Къарамында белги кьоя, ашыгыш, саркъадыла, сууча, джашил джазларынг, тамбла уа джазынг болур сени кыш... (Т.И.). Суу да алад заманындан юлюшюн, ашыгъады муратына джетерге (Т.И.). Чемерлигин аямайын, чомарт кюн чууакъ кёкге окъа чалыу такыгъанды, табигъат да, ариулукъну сезерча, джер этекде сейир шынкъарт чакыгъанды (Т.Ш.). башыбыздагъы джулдузлу кёк хаманда болуб турсун чууакъ, джаз сайын терекле да чакысынла акъ (Къ.М.). Алакёз эшик къабакылагъа бурулуб да къарамайды, алай а ала кёз аллына сюелиб, мазаллы кырпыч юйню сау дуниядан айырыб тургъанча кёрюнеди (Къ.Н.). Джюрегин басаргъа кюрешеди мырза, алай а ол кёкюрекде тыпырдай тургъан хадауус эт хурттагы анга тынчлыкъ бермейди. (Къ.Н.). «Хапаргъа кёре, Зекени алдагъан кылыгы барды, энди ол джаны бла Чомакъ да кыуру тюлдю, алай а Зекеге джетерге кыайда...», - деди биреу. (А.Ш.). Юсю кыагыт къалауладан толу узун кенг столну джанында олтургъан уллу адам, узун бурнуна кьондурулгъан кёзлюклени башы бла джити къарады да, сора кёзлери, бети да джарыб, орнундан туруб, аллыма атлаб, кьолуму тутду. (К.Б.). Журналист сезимли, кыайгырыулу адам болургъа керекди, алай а кыуру се-

зимге таяныу, джелпекли къайыкъны тенгизге кеси башына бошлаб къойгъанча болады. (К.Б.).

10-чу иш. Айтымланы, керекли тыйгъыч белгилени сала, джазаргъа. Нарт сёзлени магъаналарын ачыкъларгъа.

Кюн кёрмеген кюн кёрсе кюндюз чыракъ джандырыр. Игилик этсенг айтма сеннге этселе айт. Малчы кёб болса мал харам болур. Уруш келсе ёлюм келир. Иесин суйсенг итине суюк бер. Къышны аллы джумушакъ болса аягъы зыбыр болур. Итни тилеги къабыл болса кёкден суюкле тюшер эдиле. Къанатлылагъа къаргъа башчылыкъ этсе мешхутха элтир. Сары илячин къарт болса къаргъалагъа аш болур ашхы киши къарт болса къатынлагъа сёз болур. Къышы къарлы борлса джайы барлы болур. Се алим эсенг дуня сениди. Сёзню башы къаты болса аягъы татлы болур. Къолунг бла берсенг аягъынг бла алырса. Малы къорар болса иеси башчы болур. Иги адам джол нёгеринг болса къонакъбай кёб болур. Тилеучю кёб болса мал иесине къалыр. Къыз ёссе юйге джут джаш ёссе юйге кьут. Келгинчи къонакъ уялыр келгенден сора къонакъбай уялыр. Къолунг къуру болса афенди дууа бермез. Къуру къолгъа къуш къонмаз. Къол къолну джууар эки къол бетни джууар. Къой джюзден атласа къазан отдан тюшмез. Къойну игиси тумакъ болур эчкини игиси чунакъ болур. Къарт келсе ушакъ этер джаш келсе джумуш этер.

11-чи иш. Айтымланы, керекли тыйгъыч белгилени сала, джазыб алыргъа, синтаксис джаны бла сюзерге. Айтымланы къаллайла болгъанларын белгилерге.

Танг атар-атмаз, чалкъымы да алыб, талагъа чыкъым. Бир кесек сууугъуракъ болгъанлыгъына, ишлерге къызыныб тургъан санла анны сезмейдиле. Тёгерекде къанатлыла, бир-бирлерине ал бермей, эртденги джырларын бардырадыла. Аланы макъамлары къатышса да, хар къанатлыны тауушун кескин айыраса. Эртденги ариу хауны терен солуй, чалыб башлайма. Чалкъы, къалын, чыкълы хансны терк юздюрюб, кенг дюрюле тюшюредди. Кёб турмай, кюнню кёзю къарады. Кёкде бир булут да джожьду да, Минг Тау ариу кёрюнеди, джаумазы да ажымсызды. Кюн къызаргъа, гёбелеккеле чыкъдыла. Ала, биченликни аулаб, алашатын учуб, сыртда джоппу-джоппу джайылгъан алтынчач баппаханчыкъланы ыйнакълайдыла. Аязчыкъ ургъаны сайын баппаханчыкъланы алтын башчыкълары, чайкъалыб,

хансха кёмюле да чыгъа, къарагъан адамгъа ышаргъанча кёрюнедиле. Мешин къамыжакъчыкъла, сары чакъгъан гок-качыкъланы юслеринде джюрюй келиб, айры къанатчыкъларын ачыб учадыла, сора дагъыда биягъы джерлерине къонуб, нелени эсе да излейдиле.

(Дотдуланы Х.)

12-чи иш. Берилген айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге. Баш айтымланы, бойсунган айтымланы белгилерге.

Чууакъ кёкден кёлек тигиб кийсенг да,
Джуддузладан тюйме этиб тиксенг да,
Сен ыйлыкъма атанг кийген кийимге,
Къапталында ан ы халы тюймеге!
Сен ыйлыкъма топракъ башлы юйлеге,
Сен ыйлыкъма атанг ёсген тийреге,
Сени сыйынг, намысынг да – алада,
Джашасанг да накъут-налмаз къалада!
Чий алтындан чурукъланы кийсенг да,
Джанынг саудан эсгертменги кёрсенг да,
Сен ыйлыкъма атанг кийген чабыргъа,
Тау джуртунгда эрле къазар къабыргъа!
Башха халкъны тёбен этиб кюрешсенг,
Тукъум сайлаб, халкъны эки юлешсенг,
Ана тилни учуз этиб сёлешсенг,
Адамлыгъынг джокъду – анга ыйлыкъ сен!
Бир онгсузну аякъ тюбге теблесенг,
Ачхалыд деб, шиндиклид деб, сый берсенг,
Джолоучугъа сатыб берсенг айранны,
Таулу тюлсе, ким эсенг да, бил аны!
Чагъыр ичиб, таулума деб кычырсанг,
Джутлугъунг бла дуня малгъа сатылсанг,
Намыс, адет кете барыр сенден кенг,
Сагъыш эт да, бу затлагъа ыйлыкъ сен!
Туудукъларым, сизден ахыр тилегим,
Эки кесек болгъан мени джюрегим –
Бирге болсакъ Къарачайым, Малкъарым,
Кычырырсыз, эшитирча къабырым!

(Ёзденланы Альберт)

13-чю иш. Айтымланы джазургъа. Къаллайла болгъанларын белгилей, айырыргъа.

Эртденбладан бери тохтамай джангур джаууб ачылгъанды да, чегет бауурда джалан къаяланы кюн къыздырыб тютюнлетеди. Мени тонагъаны аманды ансы, алай болгъаны бизни ишибизге аман тюл эди. Мухаммат-Амин, джангы туугъан кючук балача, кёзлерин ачалмай, ары-бери аунай, арбазгъа чыкъды, Абдул-Къадыр а, ёрге сюелиб, тёбен джанына къараб тура эди. Сен бар да, эшиги ачылыб, чыракъ джана тургъан отоугъа кир, мен да бусагъат келейим. Абдул-Къадыр джагъасы тутулургъа юреннген эди, алай болгъанлыкъгъа башында акъ сархы, юсюнде джашил абасы тургъанлай, туура сермеб, адам джагъасындан тутарыкъды деб, акъылы джокъ эди. Абдул-Къадыр, афендини джо ла тынчаймагъа къоюб, атына миниб кетерге да тебреди, алай болгъанлыкъгъа афендини элине адамланы джюреклерин джумушакъ этерге барлыгъы эсине тюшюб, асхагъанын да унутуб, джыгъылгъанны къатына келиб, ёрге къобарыргъа къолун узатды (А.Х.). джангы джер – ол сыйды, сыйыды халкъны. Бульдозер къашыйды, да скрепер ташыйды тузлу топракъны (А.И.)

Тёбен джаныбызны тубан басханды да, ах, кёрюнмейди элибиз. Сюйгенин къараб кёргенни къууанады джюреги, менден джарлы уа ким болур, табалмай къалгъан тилегин. Сени акриулугъунг тамам ушайды тийген кюнюме джарытыб, бетинги нюрю да кюннге эришеди, аныча кесин танытыб (фольк.).

14-ЧЮ ДЕРС

БОЙСУННГАН КЪОШ АЙТЫМЛА

Берилген соруулагъа реферат халда джууабла хазырларгъа:

1. Бойсуннган къош айтымдан хапар бериу
2. Баш айтымны бойсуннган айтым бла байланыу мадарлары:
 - а) бойсундуруучу байламла
 - б) байлам сёзле
 - в) туруш аффиксле эмда болушлукъчу этимле
3. бойсуннган айтымланы къауумлары:

- 1) бойсуннган башчы айтым
- 2) бойсуннган хапарчы айтым
- 3) бойсуннган ачыкълаучу айтым
- 4) бойсуннган толтуруучу айтым
- 5) бойсуннган болумчу айтымла:
 - а) бойсуннган халчы айтымла
 - б) бойсуннган заманчы айтымла
 - в) бойсуннган орунчу айтымла
 - г) бойсуннган сылтаучу айтымла
 - д) бойсуннган муратчы айтымла
 - е) бойсуннган шартчы айтымла
 - ж) бойсуннган туракълаучу айтымла
- з) бойсуннган болумайыртыгучу айтымла
4. Талай бойсуннган айтымы болгъан къош айтымла
5. Баш айтымгъа бирден бойсуннган айтымла
6. баш айтымгъа бир-бири ызындан бойсуннган айтымла
7. Къатыш бойсуннган къош айтымла

Керекли литература

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. - М., 1972.
2. Алиев У.Б. Вопросы сложного предложения в русском и тюркских языках. 4.1. - Черкесск, 1959, Ч.П. - Нальчик, 1959.
3. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Синтаксис. - Нальчик, 1979.
4. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
6. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
7. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
8. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
9. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.

10. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы тамлау жаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
11. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 2016.
12. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
13. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Жарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

Болушлукъчу литература

1. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М., 1975.
3. Белошапкина Б.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. -Л., 1977.
5. Грамматика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
6. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
8. Къарачай-малкъар тилни морфологиясы. – Нальчик, 2005.
9. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик, 1966.
10. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М., 2004.
11. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979.
12. Татарская грамматика. Т.3. Синтаксис. – Казань, 1995.

1-чи иш. Айтымланы джазаргъа, къаллайла болгъанларын белгилерге.

Мусалийладан айтылгъан уучула чыкъгъандыла. Артык да бек алгъаракъ заманлада. Муссалийни атасы Сарыбий юйдегисин уучулукъ бла кечиргенди, деген хапар элчилени барына да белгили эди. Муссалий джашы Хасанны да юретген эди уучулукъгъа.

Энди уа Хасанча уучу табхан къыйынды. Ол атхан огъу джерге тюшмеген бир мараучуду.

Хасан а бюгюн джашы Муратны уучулукъгъа юретирге деб элтмейди биргесине. Ол алкъын сабийди. Сабийликде кѣргенин унутмайды дейдиле. Джер-суу кѣргюзтюрге, чегет джолчукъланы, ауушланы танытыргъа, къыйын джерледе айландырыб, чыныкъдырыргъа деген мурат бла алгъанды. Ала, тик къабыргъаны ёрге таяна, башындагъы тапхырчыкъгъа чыкъгъанларында, джаяу джолчукъну кѣнделен къыркыб тебретдиле.

2-чи иш. Бойсуннган къош айтымлада баш айтым бла бойсуннган айтымны байланыу мадарларын белгилей джазаргъа.

Баталбий арбазгъа киргенлейине, аны кѣрюб чыкъгъанча, къошдан, чартлаб, Добай чыкъды. Ауур байракъ, кимден эсе да кѣлю къалгъанча, бир кесекни салпыланыб турду, бир уллу иш этиб, сылыт болгъанча. Асхакъ аны алай мыдах кѣргенинде, джюреги чанчды, сора не этерге билмей, атындан секириб тюшюб, сынчыкълай, байракъны къатына барыб, тюзете, бир джанына къарагъанында, чыммакъ-акъ шатырын кѣрюб, кѣлюн басды. Олсагъатлай къайдан эсе да озгъун джелчик, шыб деб джетиб, къазаутлада сыналгъан, айтылгъан аскер башчыла къатына барсала, тобукълары къыйыла тургъан сары-къызыл байракъны учуз этгенча, сермеб, адебсиз чулгъандыра келиб, бюсюреусюз талады. Джелни кѣрген адет болса, аны «ма» дерлей, бир сыфаты болса, алайда ненча къылыч, къынындан чыгъыб, сермер эди аны?.. Насыбха, дуняда ханнга, патчахха да бойсунмагъан ненча сейир залимлик барды!.. Сафдан бир элиге да таймай баргъан аскерлени дун-дунясы ётдю дегенде, эмирни джыйыны да атланды. Асхакъ Темир, тѣгерегине къараб, кесини акъ шатырыны къатында, кючлю мийик сабында джел сериуюн тарай тургъан байрагъын кѣргенинде, аны тюбюне бурду. (Къагъыйланы Н.).

3-чю иш. Бойсуннган айтымланы къаллайла болгъанларын белгилерге, синтаксис джаны бла тинте, схемаларын салыргъа.

Тамыры бла кюйдюрюб, къурутургъа керекди деб, ючюсю да, къошбаш болгъанлай, мыллык излеген джыйын джанлыча, орамны энишге айландыла. Тохта-тохта, биягъы Къыямитны джаны сау болса, къаяла джарылыб джутсала да, санга бугъоу сынджыр сынатмай къоймам. Аны эшитгенлеринде, ючюсю да,

тири-тири атлаб, прауленнге айланган джолгъа бурулдула. Къоймазлыгъын таныгъанында, тютюн кюйдюрген къаралдым-мор эринлери къургъакъсыб, тамагъы бууула, къоюб кетген джеринден окъуб башлады. Къолунгдан ычхындырсанг, атаман отделге джазарыкъма, сени орнунгдан чыгъарыб, Къыямытны джашы Къандаурну старшинагъа салырча этерикме. Атасына ушай эсе, ол бизге деменгили къуллукъчу боллукъду. Юйлени бир къауумундан эшик ачылгъан заманда тунакы джарыкъ чыкъса да, эшик этилгенлей къармалыб, кенгаууз оджакъладан чыкъгъан джилтинле болмаса, къарангыгъа ташаядыла. Къа-тымда олтургъан къарт хаджи, сюнгу таягъын джерге чанчыб, кёлеккеси таякъ бла тенг болгъанында, бир-эки кере да силки-ниб, аякъ юсюне тюшюб, белин тюзеталмай, ынгычхай-ынгычхай, эртде этерин кеч этиб, ююю таба къорады.

(Аппаланы Х.).

4-чю иш. Айтымланы синтаксис джаны бла сюзерге.

Бурун какны, тынч ашарыкъды деб, къартлагъа, сабийлеге, сабий табхан тиширыулагъа ашатыргъа ёч болгъандыла. Эркишиледе, джашда, къызда какны кёб ашаргъа ёч адамны самаркъау этгендиле. Какны кёб ашаучу адам хыбылды, мухарды деб, бедиш этгендиле. Как чоюнну тюбюн къырыб ашаргъа ёч къыз а эрге чыкъса, кюн бузулады, къар джауады, алай бла халкъ къыйналады, дегендиле.

Къартджуртда бир тийреде этимлиде – этимли, джигерде – джигер, адебде – адебли, юйде – юйюр багъана, тышында – джарашыу, аллай бир иги къыз болгъанды. Аны кибик, акъыллы, къолу уста, бир затны этеме деб, бирин къоймагъан, джарыкъ, илеш къыз. Джангыз бир джетишмегенчиги – асыры эрширек къыз болгъанды, аты да Акъчыкъ деб.

(Сылпагъарланы К.).

5-чи иш. Айтымланы къаллайла болгъанларын белгилей, синтаксис джаны бла сюзерге.

Джылы келсе да, тири къарамлы, ачыкъ кёллююгю бет тюрсюнюнден танылыб тургъан адамды Хусей. Стол джанында кёб джылланы олтургъаны ючюн, эки имбашы аллыракъгъа чыгъыбды, тогъуракъ, саубитген адам болса да, кёкюрек къангасы сыйдам, ариу джюлюннген, акъыл бла сабырлыкъ орналгъан

бети. Аны былай кѳргенимде, мени да тешилди анга кѳлюм. Хусей, эсинде кѳалай тутхан эсе да, мен джазгѳан затланы айтыб, алагѳа багѳа бериб, газетге кѳаллай материалла керек болгѳанларын, аланы кѳалай джазаргѳа кереклисин, джууаблылыкѳ бла кѳайгѳырыу унутулмазгѳа кереклисин чертди. Атасы бла анасындан джакѳлыкѳ, болушлукѳ табалмазлыгѳына ажымсыз болгѳанында, окѳур мурат бла, Хусей Нарсанагѳа кѳачыб кетди.

6-чы иш. Бойсуннган айтымланы кѳаллайла болгѳанларын белгилей джазаргѳа, схемаларын салыргѳа.

Мазан кѳойчу болгѳанлы, анны терслиги бла алкѳын бир мал да чарпымагѳанды. Былайда, алгѳын замнлада кѳуру ханс басыб туруучу джерледе, уллу юйле, сатыу аралыкѳла ишленгендиле. Тамадала кѳалай айтсала, сабийле алай атларгѳа кюрешидиле. Ненча тилини билсенг, анча адамгѳа саналырса. Билим, усталыкѳ алайым деб, окѳургѳа университетге кирдим. Кѳызыл Аскерчилени тизгинлерине кѳошулургѳа мадарлары болмагѳанында, Кѳасайланы Осман бла аны джѳнгерлери партизин отрядха кѳошулуб, уллу партизан кѳозгѳалыуну кѳурайдыла. Врачла не уста болсала да, дармансыз-дарысыз аланы кѳолларындан джукѳ келлик тюлдю. Бюгюн бир ауругѳаннга операция этерге керек болду да, не дарманла, не байлау материалла табылмадыла. Операция этилмесе уа, ол адам джарсырыкѳды. Джюрек аурууу болгѳаны себебли, Таусолтанны аскер кѳулукѳгѳа алмагѳан эдиле. Мийигирекден кѳарасанг, топуракѳ башлы юйлени оджакѳлары, ауузлары кѳкге ачылыб, джангы атылыб бошаб, тютюнлей тургѳан аскер тоблагѳа ушайдыла. Кесинги аямай, джангынгы бериб, иги ишлесенг, иш да толтурурса, саугѳа а алырса. Сослан тенглерин кѳб сакѳлатды эсе да, аланы хар не кереклерин да баджарыб келди. Джаз башында, кюнню таякѳлары джерни джылытсала, кѳар эриб, кюнбетледе джангкѳозла чыгѳа башларла. Адам улу алайды: не кѳадар джашаса да, джашаудан тоймайды

7-чи иш. Бойсуннган айтымланы кѳаллайла болгѳанларын белгилей, джазыб алыргѳа.

Кѳаты ишлей тургѳан Мѳлеханны кѳулагѳына, узакѳда кѳозу макѳыргѳан таууш келгенча, джашчыкѳны джылагѳан тауушу келгенинде, ол, ишин кѳоюб, орамгѳа чабды. Кѳалай-

алай болса да, джашла тойгъа, балчибинле гокка хансха басыннганча, басынадыла. Нёгери «барашка» сёзню сагъыннганында, Апанас, кёзчюклерин джумуб, джаякъларын дженгил кымылдатды. Ол ашарыкъдан хапар айтханы сайын, Апанасны джаякълары, дженгил кымылдаб, аягъы джер тутмай тебреди. Анга джууаб этерге анасыны заманы джокъ эди, нек десенг, кимни эсе да къой терилерин джалгъа алыб, ирагъач бла ийлей тура эди. Таш айтхан, гугурукъ кычыргъан керти эсе, атанг бюгюн-бюгече келеди, деб турама. Мёлехан босагъада ёрге сюелиб сакълагъанлыкъгъа, нартюхден тойгъан гугурукку, бир да кычырыр кёллю болмай, тауукъ бёлегин да ызындан тизиб, бюсюреусюз багуш къазаргъа кетди. Темуркъа Къыямытха джыл джалгъа джарашыб кетгенинден бери, джыл бла эки ай озгъан эди. Ол кетгенли, Мёлехан аны джалындан бир челек айран бла къакъ къабыргъа болмаса, джукъ кёрмегенди.

(Аппаланы Х.)

8-чи иш. Нарт сёзлени, айтыуланы окъургъа, магъаналарын ачыкъларгъа. Айтымланы къаллайла болгъанларын белгилей джазаргъа.

Арбаны ал чархы къалай барса, арт чархы да алай барыр. Келечи кючлю болса, кели баш эрге барыр. Кесинг кибик бирни кёрсенг, менме, деб къоярса. Кёзюнде огъу болса, уруча болду. Къулакъ юзюллюк болса, чыпчыкъ аягъындан. Мал къорар болса, иеси башчы болур. Махушха /Межеге бере барсанг, джее барыр. Мен урмасам джа, тырмы тартыб тура эди джарылыргъа. Ойнаучу башында къалай ойнаса, текеси да аны эниклейди. Санаучу бла къойчуну тили бир болса, мал башсыз болмаз. Секириб ётгюнчю, хоп деме. Сёзюнг тохтагъынчы, аурууунг тохтасын. Сиз аз айтсагъыз да, биз кёб ангыладыкъ. Сиз мени излемей эсегиз да, мен сизни соруб келдим. Сокъур элге кирсенг, кёзлеринги джусудебна тюл эсенг, сору ала турма. Суугъа киргинчи, этек кёлтюрге. Сюеме да, суююмюнг джокъ, суюмейме да, сюерим джокъ / Сюеме да, сюер тюгюнг джокъ, суюмейме да, ёзге кишим джокъ. Тай ат болгъунчу, иеси ит болур. Танымагъан ит ашагъандан эсе, таныгъан бёрю ашасын. Къарадан къан чыкъгъынчы, сарыдан джан чыгъар. Тауукъ да, суу ичсе, кёкге къарайды. Ташын джалаб турсам да, джуртумда турлукъма. Игилик этсенг, айтма, санга этселе – айт. Итни итлеги

къабыл болса, ккден сюукле тюшер эдиле. Кюн кёрмеген кюн кёрсе, кюндюз чыракъ джандырыр. Тонгузну башын тепсиге салсанг, тёнгереб тюше эди. Тулукъ тюбю тонгкъайса, тогуз гырджын чыгъар. Тыпырдаса, тай озар, табаны кыызса, ат озар. Тюзню гырджыны тюзде къалса да, бёрю ашамаз / Тюзню ётмеги тюзде къалса да, ит ашамаз. Улан джигит болурму, джыгъылыб, бурнун бузмаса?! Уясында не кёрсе, учханында аны этер. (фольклордан).

9-чу иш. Бойсуннган къош айтымланы окъургъа, аланы тюрлендириб, тенгджарашхан къош айтымла этиб джазаргъа.

Юлгю: Джылы болгъанында, къар эриди. – Джылы болду, къар да эриди.

Кюн батханында, салкъын болду. Къара ат акъ атны ызындан чабханында, акъ ат артха къалды. Биз чеклерибизни джауладан къаты сакълайбыз, не ючюн десенг, ала бизни насыблы джашауубузну бузаргъа умут этгенлерин къоймайдыла. Джангур джаугъаны себебли, биз бюгюн дырын джыялмадыкъ. Тюлкю уясына къутулуб кетмесе, ит аны тутарыкъ эди. Биз башха къралла бла уруш этерге суймейбиз, нек десек, бизде джангы джашау къуралады. Бизге чабхан джауну биз аярыкъ тюлбюз, не ючюн десенг, бизни джауларыбыз къоркъмагъандан къоркъадыла. Джангур джаууб башларына, джолоуула элге джыйылдыла. Къар джауду эссе, ауушла бителген болурла. Ол бек къууанчлы эди, нек десенг, ишлеген хакъына кёб хайыр чыкъгъан эди. Праздник кюн болгъаны себебли, базарда адамма деген толу эди. Мен къарангыда кючден-бутдан бара эдим, не ючюн десенг, кёзлерим чыракъ джарыкъдан кече къарангыгъа джарашмагъан эдиле. Суу къобуб, кёчюу къыйын болгъаны себебли, эндиге дери эл тюбюне джетелмедик. Къобхан суу таркъайды эсе, кёчюу тынч болгъан болур.

(Алийланы У.)

10-чу иш. Текстни окъургъа. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазаргъа. Айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге.

Бир кюн Къалабек бла Астек уугъа чыкъгъандыла. Ёзенни аягына джетгенлеринде бири сыртны экинчиси уа ёзенни барыб ёзенни башында тюбеширге оноулашдыла.

Астек тубеширге айтхан джерине джетгенинде дорбундан бир мурулдагъан таууш эшитгенди. Къалабек андан алгъа келиб къоркъутургъа этеди алай деб келгенди кѣлюне. Астек нѣгерин азыкъ ашаргъа чакъыргъанды алай болгъанлыкъгъа мурулдагъан тохтамагъанды. Астек ачыуланыб Алан ойнай турма да бери чыкъ деб къычыргъанды. Мурулдагъан таууш бекденбек чыкъгъан болмаса, тохтамагъанды.

Сора Астек шкогун да аллына тутуб тенгин къоркъутургъа деб дорбунну тешигине кириб тебресе алайына бир мазаллы зат ачы къычырыкъ этгенди да Астекни бетин сермегенди сора сыбдырылыб къаты бла тышына къачханды. Астек илгениб башын къаягъа уруб эсин ташлай тебрегенди алай терк огъуна эс джыйыб аны ызындан чыкъгъанында къачыб баргъан бир уллу айюню кѣргенди. Астек аны ызындан атханында айю къаядан кетгенди.

Шкок тауушха Къалабек чабыб джетгенинде Астекни бети башы да къан джугъу болуб тургъанын кѣргенди да кѣлегин тешиб аны джараларын байлагъанды. Астек анга хапарны болушунлай айтханында ала энишге тюшюб айюню терисин аладыла сора юйлерине къайытадыла.

(Ортабайланы Т.)

11-чи иш. Текстни окъургъа, алгъы бурун бош айтымланы, ызы бла тенгжарашхан къош айтымланы, аладан сора бойсунган къош айтымланы, ахырында уа байламсыз къош айтымланы джазыб чыгъаргъа.

Мазан къойчу болуб джарашханлы, аны терслиги бла алкъын бир къой къорамагъанды. Анга къууана, Хаджосманни биягъы таурухларын айтдыра турады. Анасына бир ийнекчик чыгъарыгъы эсине тюшсе, не арыгъанын да, не бек къыйналгъанын да унутады. Боран тохтагъанында, къойланы биягъы кюнбетге джайыб башладыла. Аякълары джибий да бузлай, юсю-башы сууукъдан къабыша айланнганы себебли, Мазан, ауруб, ингирде къойланы орунга кючден джыйды.

Къышны экинчи джарымы къара къыш болду. Къар джаумайды, болгъаны да эриди, кюнбетле огъай, чегет джанлары да къаралдыла. Кюндюзю джылы огъуна болады, алай а бир бѣлекден джауумла джауа башладыла. Юч кюнню тохтамай джауду, юч кюнден сууукъ джел келди. Тюшден сора бузлатыб

башлады. Тамам да джибиген кьойла, ингир ала кьаудандан кьайытыб келген заманларында, уча, джыгьыла, кьарыусузлары уа сууукьдан кьалтырай, чалман оруннга кьыйналыб джыйылдыла. Тау джел а, сызгьырыб, халджарны башын кьлтюре келеди да, атаргьа кьарыуу джетмей, ол артха кетеди. Бир кесекден, джангы кюч алыб келиб, биягьы халджарны башы бла кюрешеди. Кьойчула да, сууукьсураб, кьолларын, кими кьойнуна, кими дженглерине сугьуб, джылытыргьа кюрешедиле. Мазанны чабырлары саламлары кьатыш бузлагьандыла. Кьарыусуз кьойланы кьалтырагьанларын джаратмай, кьарт тегерекге айланады.

(Ж.Залиханов).

15-ЧИ ДЕРС

БАЙЛАМСЫЗ КЪОШ АЙТЫМЛА

Берилген соруулагьа билдириу (сообщение) халда джууабла хазырларгьа:

1. Байламсыз кьош айтымладан хапар бериу.
2. Байламсыз тенгджарашхан кьош айтымла
3. Байламсыз бойсуннган кьош айтымла.
4. Байламсыз кьош айтымлада джюрюген тьйгьыч белгиле:
 - а) байламсыз кьош айтымны кесеклерини араларында запятойну салыныуу,
 - б) байламсыз кьош айтымны кесеклерини араларында точка бла запятойну салыныуу,
 - в) байламсыз кьош айтымны кесеклерини араларында тирени салыныуу,
 - г) байламсыз кьош айтымны кесеклерини араларында эки точканы салыныуу.

Керекли литература

1. Алиев У.Б. Синтаксис карачаево-балкарского языка. - М., 1972.
2. Алиев У.Б. Вопросы сложного предложения в русском и тюркских языках. 4.1. - Черкесск, 1959, Ч.П. - Нальчик, 1959.
3. Ахматов И.Х. Кьарачай-малкьар тил. Синтаксис. - Нальчик,

- 1979.
4. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилде иесиз айтымла. - Нальчик, 1979.
 5. Ахматов. И.Х. Соотношение между формальной структурой и семантикой односоставного предложения в карачаево-балкарском языке // Советская тюркология. – 1978. - №5.
 6. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. - Нальчик, 1987.
 7. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. Лаборатория ишле. - Нальчик, 1986.
 8. Ахматланы И.Х. Малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик: Нарт, 1991.
 9. Ахматланы И.Х. Малкъар тил. Синтаксис. 2-чи кесеги. – Нальчик: Эльбрус, 1996.
 10. Ахматов И.Х. Къарачай-малкъар тил. Курс ишле, аланы таммау жаны бла эсгертиуле. - Нальчик, 1993.
 11. Грамматика современного карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 2016.
 12. Гузеев Ж.М., Толгурова А.З. Къарачай-малкъар тилден сынау ишле. – Нальчик, 1993.
 13. Къарачай-малкъар тил. Лаборатория ишле. Жарашдыргъанла: Ж.М.Гузеев эм башхала. – Нальчик, 1996.

Болушлукъ литература

1. Балакаев М.Б. Современный казахский язык. - Алма-Ата, 1959.
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков. - М., 1975.
3. Белошапкина Б.А. Современный русский язык. Синтаксис. - М., 1977.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. -Л., 1977.
5. Грамматика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1976.
6. Золотова Г.А. Очерки функционального синтаксиса русского языка. - М., 1973.
7. Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. – М., 1982.
8. Къарачай-малкъар тилни морфологиясы. – Нальчик, 2005.
9. Къарачай-малкъар тилни синтаксиси. – Нальчик, 1966.

10. Мусаев К.М. Синтаксис караимского языка. – М., 2004.
11. Ломтев Т.П. Структура предложения в современном русском языке. - М., 1979.
12. Татарская грамматика. Т.3. Синтаксис. – Казань, 1995.

1-чи иш. Айтымланы къаллайла болгъанларын белгилерге. Синтаксис джаны бла сюзе джазаргъа.

...Озгъандыла ёмюрле, озадыла джылла, кюнле. Кёбню кёрген Уруп сууну онг джанында субай наратла кюмюш бетли джангыз орналгъан сын ташны тегерегин къуршалайдыла: бир акъырын шыбырдаша, бир шош бола...

Кёкню чыкъгъан джаны мутхузланнганды: бир кесек къаралдым булутла аны бетин джабдыла. Мычымай джел булутланы, сюре-сюре, думп этди. Кюн, сабийчикча ышарыб, тегерекни джарытды. Чегет расада битген мазаука терекле къызылдым бет алдыла.

Анда, къыйыр сюреминде, къанатлы сюрюу, кюн чыгъар заманны мараб тургъанча, къоннган джерлеринден терк кёлтюрюлюб, къалын чегетни башында тегерек бурулдула. Чегетден бир джаякълаб ёсген субай такъюзюк джууукълашыргъа излегенин билдирди. Юйледен тютюн чыгъа башлагъанды: тынгысыз юй бийчеле эртде къозгъаладыла. (Д.Х.).

Не да дуу джана: атланы кёзлеринден башлаб, эмирни джан сакълаучуларыны мессилерине дери джылтырайдыла. (Къ.Н.)

2-чи иш. Айтымланы айырыргъа, алада байланыу мадарла къаллайла болгъанларын белгилерге. Тыйгъыч белгилени салыннган джорукъларын ангылатыргъа.

Уллу юйню ичинде тургъанла да, дуниядан хапарсыз, кеслери алларына джашагъанча кёрюнедиле: эртденбла къобуб, шхууур ашаб, ишге кетиб, ингирде келиб, шхууур ашаб, джукъларгъа джатыб; тюшлери да, кеслерича, мийик къабакъ эшикледен тышына чыгъалмай...

Джашчыкъ къарамагъанлай да биледи ким келгенин: атасы, тютюн къабындыра, тамагъын ариулай, юсю бла кюнюне бир кере ётеди, анасы, мийиктабан туфлилери бла, асфальт арбазларында ууакъ-ууакъ атлай, ташха чюйню ургъан таууш эте, ол да кюннге бир кере, эртденбла, къатына келиб, джашчыкъны

юсюн-башын тюзете, ишине ашыгыш кетеди. Кюнортада экиси да юйге келмейдиле.

Андан сора къарт анасы ашыкъмай чыгъады. Джашчыкъгъа джетгинчи, ол арбазда мала бла, ит бла, къырым тауукъла бла, хатачы гугурук бла сёлешеди. Барына да гурушха этеди. Арбазда бир атылыб тургъан затны кёрсе, джашчыкъны анасына да мурулдайды. Джашчыкъ аны аякъ тауушун да биледи: джёбелеб, шыбыр-шыбыр деб, джумушакътабан чарыкъла бла джюрюйдю ол, алай а аякъ тауушундан эсе, тамакъ тауушу алгъа келеди. Къонгур танагъа «бёрю азыгъы боллукъ» дейди, кёзлери джана тургъан, ариу мюйюзлю къарачай къочхаргъа уа «къантулукъ» деб урушады. «Гюрбе, сени къарнынг толуб бир кёрюр эди», - деб, тама кёлю бла талгъыр ийнегкк чамланады, къырым тауукълагъа уа «Ёлю гёбелеккеле, не хо, не огъай демеймиси», - деб шыбырдайды.

(Къагъйланы Н.).

3-чю иш. Айтымланы сюзерге, къаллайла болгъанларын схема халда белгилерге. Тыйгъыч белгилени нек салыннганларын ачыкъларгъа.

Миллет муслиман динни алгъанлы алкъын кёб заман болмагъанды, ол себебден халифатны кёб ышанлары алкъын тауулананы джюреклерине орналыб, терен тамырла ийиб бошамаганды. Айшат аны ючюнмю этди, аллы бла тынгылауну салыб келиб, болмагъанында, суугъа тюшген таш къармайды дегенча, ичинден бир-эки кере да «бисмилляны» салды. Ол къоркъмайды джукъдан, алай болгъанлыкъгъа кишини къолундан къарыу келмеген зарауатлыкъгъа не амал этерге билмейди. Иги сылыт болуб, Айшат юйюне къайытды, сора, мурукку эте келиб, эм артында тынгылаб тутургъа болмагъанын билди. Ол ачыкълагъан - бир зат амал этерге керекди ансы, мында къалгъаннга обадан башха насыб джокъду... Кетерге, къачаргъа, алай а къайры, кимни къолундан тутуб?!.

Элден узакъ бармай, къаяланы тешиб чыкъгъан къайынла бир-бири бла, кёгюрчюнлени джазгъы мурулдагъанларыча, шыбырдайдыла. Алагъа тынгылагъан Айшатны акъылына, элден тышына чыгъарыкъ джолланы къарауулла сакълагъаны келди, алай а ол анга темир тау болмады; афендилени: «Аллахдан келгеннге къаршчы болгъан инсан ассы болады», - дегенлерин

кьулакьгъа алмай, бюгече элни ташлаб, ёзенни ауушу бла баргъан джолну кыйырындан тутуб, андан ары таулары, джайлыкъланы, терен ёзенлени бир-бирине кьошхан джети ауушдан аууб, Басханнга джетерге оноулашды. (Б.М.).

4-чю иш. Айтымланы синтаксис джаны бла сюзерге, тыйгъыч белгилени салынуу джорукъларын ачыкъларгъа.

...Мен ангылагъан бла, хар миллетни да игиси, аманы да барды: адамында, халисинде, ашында-сууунда да ашхы заты да, кьолайсыз джери да болады. Аманы – джылан кьабукьду, арытылыб кетсин, тас болсун; игиси уа – бири биринде юйресин. Аман кьуру сиздеди, бизники уа - аламат, бизни джорукьда, бизни адетде джюрюгюз, иги, ашхы болургъа сие эсегиз деб, не кьоркьутуб, не да сукъландырыб этдирааллыкь тюлсе. Иги кесине кеси джол табарыкьды; иги адам кимни да игисин кёре биледи, джетишмегенин да ангылайды ол. Мени ёмюрлюк сагъышым – адамла бир-бирлерине суйген тенглеринеча илеше, талпый билселе, миллетле да алай этерикдиле. Бир мазаллы сюрюуню ичинде бир джууаксыз кьотур мал а аурууун кёблеге джукьдурургъа боллукьду.

Биреу биреуге, кьарнашлыкь этмей, мен кимме деб, мийикден кьараса, дордукьлукь, артыкьлыкь хорлайды. Уллу-гитче болса да, бир миллет асыл, иги, бир миллет а мискин болмайды: миллетле бары да асылдыла; мискинлик, джюреги сары суу сыгъыб, кьара кьан тёгюб тургъан кьуру адамлада тюбейди.

(Къагъыйланы Н.)

5-чи иш. Керекли тыйгъыч белгилени сала, ала нек салыннганларын ачыкълар, айтымланы кёчюрюб алыргъа.

Таумырза Кьоналийден тынчлыкь-эсенлик соруб, ол да олтурургъа келгенин айтханында, Пачахан, башха юйге чыгъыб, от юйде джумушчусуна таууш этиб, ушхууур хазырлатыр кьайгъыгъа кириди. Старшина элде джюрюген хапарлары барын тизгенинде, Таумырза да кьошларындан, малларындан, джер ала айланнганындан хапар айтды. Кьоналий, чунакь бухар бёркюн тешиб, терин кьол джаулугъу бла сюртдю, сора сора Таумырза бёркню кьабыргъада буу мюйюзге илиндирди.

- Алан Таумырза келе-келе сени эрикдиргеними да билеме алай болса да ёзге кимиме барайым? Кимиме оноу сорайым?

Бусагъатда адамлагъа къанат битгенди да бир-бири тилин ангыламайдыла джууабчы болгъандыла айтханынгы алгъынча этмейдиле. Къасбот бла мени арабыз кюн-кюнден аманнга барады. Сау элге оноу этген алгъыш этиб бозадан тартханча алай тынчды деб турады. Ол мени атамдан тамадады адамладан тартына турама ансы мен анны бек тынч этерикме деди Къоналий.

- Аллах кимге акбыл кимге рысхы береди бир къауумгъа уа не орнуна да къургъакъ къуу сѣзню бергенди. Итни юргени хауагъа дейдиле сан этме да къой. (Хубийланы О.)

6-чы иш. Батчаланы Муссаны назмусун кескин окъургъа, магъанасын ачыкъларгъа. Кѣчюрюб алыб, айтымланы синтаксис джаны бла тинтерге.

Джай чалкъыда атам ишин
Эркишича биширгенин кѣргенимде,
Былай айтыб юретгенин
Тюшюргенем мен эсиме:
«Тил джангызды,
къулакъ экид,
кѣз да экид,
бир сѣлешсенг,
эки тынгыла,
эки къара...
Тил джангызды –
Ариу сѣлеш,
Ачыкъ сѣлеш,
Аз сѣлеш,
Аз сѣлеш да, кѣб ишле...
Тил джангызды,
къол экиди,
эки къолда –
он бармакъ!
Айтханынгдан
этген затыг
онг кереге
кѣб болсун...»

7-чи иш. Текстни окъургъа, магъанасын ачыкъларгъа. Айтымланы синтаксис джаны бла сюзге джазаргъа.

Къош джаз джайлыкъгъа кёчюб бара тургъанында, ингир ала кюн бузулгъанды, джангур джаугъанды. Малчыла джибигендиле, джунчугъандыла, аны себебли, ала, тохтаб, джолда кече къалыргъа къош салгъынчын, къараб-къарагъынчы къарангы болгъанды.

Малланы джарашдырыб, энди от этейик, аш-суу къайгъы этейик деб, от этерге джукъ излей башласала, не сернек джокъ не къургъакъ къуу чакъгъыч джокъ.

Малчыланы биргелерине тиширыулары, сабийлери да келе болгъандыла да, аланы ичлеринде бир джаш келинчик да болгъанды, бурун адет бла уа келинни къобюрчегинде ууакъ-тюек затла болуучу болгъандыла. Ууакъ-тюек кереклиси болгъан келинден тилегенди, аны себебли ол кюн да, ол адет бла: «Келинге бир соругъуз, анда болур от этерге бир джукъ», - деб, бир-бирине алай этгендиле. Сора келинге: «Келин, марджа, от тамызыргъа сернегинг болурму эди, бир къара», - дегендиле. Келинчик нелени эсе да къармаргъа къорешгенди да, былай айтханды: «Къобюрчекчикде уа пашот тобчукъ бар эди, къарангыда табалмайма ансы. Бери бир джарыкъчыкъ этсегиз, табаллыкъ эдим», - дегенди. «Ой, келин, хариб, санга джарыкъчыкъ эте турурча джарыкъ табалсакъ, сора сернек деб нек айланабыз»? – деб къулгендиле джашла. (Сылпагъарланы К.)

8-чи иш. Айтымланы джазаргъа, къаллайла болгъанларын, аланы кесеклерини араларында байланыу не тукъум болгъанын ачыкъларгъа.

Къарачай бла Малкъарны таурухлукъ джигитлерини, суйген уланларыны, ауузларындан тюшюрмей тургъан тансыкъ джашларыны бири Къарчады. Къарча алтыджюз джылны мындан алгъа джашагъанды, алай а халкъ суйген уланын унутмайды, аны джигитлигини, тирилигини, тюзчюлюгюню юсюнден сейир хапарланы джаш - сабийге, къарт - джашха айта, кёб хапар бюгюннге джетгенди. Асхакъ Темирге къаршчы къозгъалыу башланганында, Къарча бла аны тенги Науруз, къозгъалгъанлагъа къошулуб, кёб заманны Темир ханнга къаршчы къорешде къазауат бардырадыла.

Къала ишленсе, ол анга кёчсе, къууанч этерге керек болур, къууанч этиб, адамларын джыйса, адамларын, кесин да тутарса да, думп этерсе да къоярса. Болсун, таб оноу болду, ол къууанчха сиз да, аямай, бирер иги саугъа иерсиз, Къарчаны къоратсакъ, артда ызына алырсыз, - деб, хан эгетлери бла таша кенгеш бардыргъанды, Къарчаны къалай къурутургъа билмей. Сора кечесинде Къарча, бютеу джууукъларын, юйюн-юйдегисин, тенглерин, аланы юйдегилерин да алыб, хазыр этиб, джашырыб тургъан кемелерине миниб, тенгиз бла кетиб къалгъанды. Хан а аллында Къазаннга кетгенди деб, сан этмей тургъанды, билгенде уа, была аны адамлары джетер джерледен узайгъандыла...

(Сылпагъарланы К.)

9-чу иш. Айтымланы джазаргъа, тыйгъыч белгилени салыныу джорукъларын ачыкъларгъа.

Журналист халкъны тылмачыды, тылмач кескин тилли болургъа керекди, ким да ангыларча сёлеше, джаза билирге керекди ол. (К.Б.). Топай джашыны тириликке, ол баджаргъан ишге суюнюб къарай эди, анга нёгерлик этген джашына къууана эди ол. Хусейни муратлары башха эдиле: «бёрю атар - бёркюнден» дегенлей, ол кюсеген, ол тырмашхан, ол джюрегини теренинде айнытыб джюрютген мурат – окъуб, усталыкъ алыу эди. Энди алгъыннгы заман тюл эди, Совет власть орналгъан эди, алай а Нарсанада джашар джери джокъ, къайда окъуру белгисиз, - джунчургъа тебреген эди ол. Хусей Къарачай автоном областны прокуроруну болушчусу болуб ишлейди; артда, къорууланууну Хумара бёлегини командирини заместители болуб, Учкулан, Зеленчук районлада кулак къозгъалыугъа къаршчы кюрешеди.

(Кёбекланы Б.)

10-чу иш. Нарт сёзлени къаллай айтымладан къуралгъанларын тинтерге, аланы айыра джазаргъа. Тыйгъыч белгилени салынганларына эс бёлюрге.

Адам барды – адамланы башыды, адам барды – хайуан андан ашхыды. Орундукъгъа кёре - джабыуу, къымылдаууна кёре - табыуу. Санаусуз кюнюнг болмаз, хыйсабсыз мюлкюнг болмаз. Сен да джюйюсхан, мен да джюйюсхан, эшекге ким

салсын кьууушхан? Сен керек болсанг - тюлкю, санга керек болса – кирпи. Суу чабырларынгы кьурутма, ётген кюнлеринги унутма. Сырты тийген – кьоба, башы тийген – оба. Тай асырамагъан атха минмез. Таягъы узун мени тюртеди, аягъы кир меннге сюртеди. Тийме манга, тиймем санга. Чабакъ суудан чыкьмай эди, бёдене суугъа кирмей эди – экиси да шохайла эдиле. Чёбден тайгъан – кёбден таяр. Эки баш бир кьазанда кьайнамаз, эки джигит бир джерде ойнамаз. Экеуге барма, ючеуден кьалма. Эл гуууртха, Гунай – джуууртха. Кёрюндюгю – кёрпе, сырт джабханы – тери. (фольк.).

11-чи иш. Айтымланы джазаргъа, кьаллайла болгъанларын ачыкьлай, синтаксис джаны бла сюзерге.

Могилёвда фашист аскерле кёбдюле, алай болгъанлыкьгъа бизни партизанларыбыз кьоркьгъанны не болгъанын да билмейдиле. Анасындан джигит туугъанды да, биз сакьлагъан темир джол бла аланы поездлери озуб бир кёрсюн, джау аскер бир джюрюсюн! Алтмыш автомашинаны, ючджюз вагонну, алты самолётну чачханбыз, оналты гарнизонну тюб этгенбиз. Ол кёб туююлдю. Быйыл кьыш партизан аскерле Белоруссияны джеринде фашистлени аман кюнлерин келтиргендиле. Кьуру сёз бла джау хорланырыкь туююлдю. Джауну тохтаусуз малтаргъа керекди. Мени отрядымда партизанла онюч тюрлю миллетдендиле. Бу урушда халкьны кьалай кьозгьалгъанын кёремесе! Аланы ичинде кьартла да, тиширыула да, партияда болмагъанла да не кьыйын, табсыз джерде да артха турмайдыла. Алай этгенибиз кесибизни кёлюбюзге джетмейди...

Эллерибизни, шахарларыбызны кёсеу этиб, сабийлерибизни ёксюз этиб, тиширыуларыбызгъа зор этиб тургъан заманда, ашыкьмай, сабыр атларгъа джарамаз. Джауну алай бла хорлаялыкь туююлбюз. Эслетмей, билдирмей, эс ташлатырча, кьанлыланы алай сермерге керекди. Бусагъатда рахат кьымылдар заман туююлдю! Партизан джаугъа шыбылача тиерге керекди. Урушну бошасакь, ол заманда тынчлыкь табарбыз.

(Хубийланы О.)

КЪЫСХАРТЫЛГЪАНЛА

А.А. – Акъбайланы Азрет
А.У. – Алийланы Умар
А.Ш. – Алийланы Шахарбий
А.И. – Аппакъланы Ибрахим
А.Б. – Аппаланы Билал
А.Х. - Аппаланы Хасан
Б.Б. – Батчаланы Башир
Б.Х. – Байрамукъланы Фатима
Б.Х. – Байрамукъланы Халимат
Байрамкъ.М. – Байрамкъулланы Маулан
Б.М. – Байчораланы Магомет
Батч.М. – Батчаланы Мусса
Б.Ю.- Борлакъланы Юсуф
Г.Дж. – Гочияланы Джагъафар
Дж.А. – Джанибекланы Аппа
Дж.Х. – Джаубаланы Хусей
Д.Х. - Дотдуланы Хыйса
Ё.А. – Ёзденланы Альберт
Ё.М. – Ёзденланы Мустафа
К.Б. – Кёбекланы Билал
Къ.Н. – Къагъыйланы Назифа
Къ.А. – Къараланы Асият
Къ. М. – Къобанланы Ахмат
Къ. М. – Къобанланы Махмут
Къ.Къ. – Къочхарланы Къасбот
Л.Б. - Лайпанланы Билал
Л.Р. – Лайпанланы Рашид
Л.С. – Лайпанланы Сеит
М.Д. – Мамчуланы Дина
О.Р. - Ортабайланы Римма
О.Т. – Ортабайланы Тохтар
О.М. – Орусланы Махамет
С.И. – Семенланы Исмайыл
С.К. - Сылпагъарланы Кулина
Т.Ш. – Тебуланы Шукур
Т.И. – Тохчукъланы Исмаил
Х.А.-Х. – Хубийланы Абу-Хасан

Х.Н. – Хубийланы Назир
Х.О. – Хубийланы Осман
Ч.М. – Чотчаланы Магомет
Ш.И. – Шаманланы Ибрагим
Э.Х. – Эбзеланы Ханафий

БАШЛАРЫ

Кириш сёз	5
1-чи сынау-практика иш. Сёзтутуш	6
<i>1-чи дерс. Синтаксисни предмети</i>	6
<i>2-чи дерс. Тилде сёзлени бир-бирлери бла байланыу мадарлары</i>	14
2-чи сынау-практика иш. Бош айтым	21
<i>3-чю дерс. Айтымны баш грамматика ышанлары</i>	21
<i>4-чю дерс. Айтылыу муратларына кёре бош айтымланы къауумлары</i>	27
<i>5-чи дерс. Къуралыуларына кёре бош айтымланы къауумлары</i>	35
3-чю сынау-практика иш. Айтымны членлери	44
<i>6-чы дерс. Айтымны баш членлери</i>	44
<i>7-чи дерс. Айтымны сансыз членлери</i>	51
<i>8-чи дерс. Айтымны биртукъум членлери</i>	58
<i>9-чу дерс. Айтымны джаякълагъан членлери</i>	65
4-чю сынау-практика иш. Кириш сёз. Айланыу	73
<i>10-чу дерс. Кириш сёзле бла айланыула</i>	73
5-чи сынау-практика иш. Туура сёз. Сёдегей сёз. Цитата. Диалог	80
<i>11-чи дерс. Туура сёз эм сёдегей сёз, цитата эм диалог</i>	80
6-чи сынау-практика иш. Къош айтым	89
<i>12-чи дерс. Къош айтымдан хапар беруу</i>	89
<i>13-чю дерс. Тенгджараишхан къош атымла</i>	98
<i>14-чю иш. Бойсунган къош айтымла</i>	108
<i>15-чи дерс. Байламсыз къош айтымла</i>	117
Къысхартылгъанла	118
Башлары	130

